

ארץ אל

כתב עת לידיעות ארץ ישראל

מס' 187 / אפריל 2009 / ניסן תשס"ט

חידושים
בחפירות הארכאולוגיות

בירושלים

הצוענים בירושלים • בעקבות הסופר חיים באר בירושלים •
שיח' עז'אדין אל קסאם וראשית הטרור הפלסטיני • תמונות
נדירות ממלחמת העולם הראשונה • 'באר מרים' בכנרת

המשתתפים בחוברת זו:

הלל גבע, ירושלים
ארכיאולוג ועורך בכיר של ספרות ארכיאולוגית

ד"ר ז'אן מישל דה טראגון, ירושלים
בית הספר הצרפתי למקרא – 'אקול ביבליק'

נגה בובר בן דוד, ירושלים
תלמידה לתואר שני בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר אהרון יפה, ירושלים
גיאוגרף, חוקר עמית במרכז הבינתחומי, הרצליה

נורית בזל, מבשרת
מדריכה בכירה המתמחה בסיורים ספרותיים בירושלים

יגאל גרייבר, חיפה
חוקר תולדות ארץ ישראל בזמן החדש

יוסי סטפנסקי, צפת
ארכיאולוג המתמחה בחקר קדמוניות הגליל

ד"ר גבריאל ברקאי, ירושלים
המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

אלי שילר, ירושלים
הוצאת ספרים אריאל

'אריאל'

כתב עת לידיעת ארץ ישראל

'אריאל' הוא כתב העת הוותיק ביותר לידיעת הארץ. היוצא לאור במשך 28 שנים ברציפות. החל משנת תשס"ה מופיע 'אריאל' במתכונת חדשה משופרת. בצורה סדירה כל חודש שיים ובצבעים מלאים, והוא כולל שפע של מאמרים ייחודיים.

דמי מנוי

שנת תשס"ח/09-2008 (מס' 185-190): 250 ש"ח

מקור התמונות והאיורים:

הוצאת אריאל מבקשת להודות בזאת למוסדות ולאישים שהוואילו להעמיד תצלומים מאוספיהם לרשותה. רשות העתיקות, ירושלים עמ' 27-8 (רוב התמונות נמסרו באדיבות החופרים); אלי שילר: עמ' 30-42 (למעט התמונות ההיסטוריות בעמ' 34-36), 46, 47, 49, 50, 65, 110, 111 (למטה); נורית בזל: עמ' 45, 46ג', 48; צבי הר שפר: עמ' 51 (משמאל), 111 (במרכז); משה לאוור: עמ' 111 (למעלה).

הוצאת ספרים אריאל ת.ד. 3328, ירושלים 91033 טל: 02-6434540 פקס: 02-6436164

e-mail: elysch@netvision.net.il http://www.arielpublishinghouse.com

© 2009 כל הזכויות שמורות להוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.
אין להעתיק מפרסום זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא (לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

הקדמה

הכל משיחין בימים הקשים העוברים עלינו על שקיעתו של הספר וירידת נושא ארץ ישראל, לעומת שנים עברו. וראה זה פלא: לא הייתה תקופה שבה ראו אור ספרים כה רבים בנושא ארץ ישראל, ובמגוון כה עשיר של נושאים וקהלי יעד כמו בימינו. והראיה: בסקירת הספרים שהבאנו, לא יכולנו להכליל אלא מעט שבמעט מן הספרים שהגיעו לאחרונה אל שולחנו, ומדובר בספרים מקוריים ואיכותיים, שרובם מעוצב להפליא. בולטת התופעה של ספרות איכותית המבוססת על מחקרים, אך ערוכה בקפידה ומוגשת באופן השווה לכל נפש (ר' למשל עמ' 104, 105).

בנסיבות אלה, המשימה שנטלה על עצמה הוצאת אריאל, להביא חומר שיהיה גם חדשני ומקורי, גם מרתק וגם שווה לכל נפש, הופך מטבע הדברים לקשה יותר ויותר, וכרוכה בהתמודדות מתמדת כעדות חוברת זו ורבות אחרות.

הרעיון להביא את סיכום החפירות בירושלים מהשנים האחרונות, מקורו באנציקלופדיה לחפירות שיצא באנגלית ולא הגיע לציבור הרחב, ושכותב המאמר שלפנינו היה אחד מעורכיו. עם זאת במאמר מופיעים עדכונים רבים שנוספו בשנים האחרונות ממש.

משפרסמנו לפני למעלה מעשרים שנה את החוברת 'הצוענים בירושלים' של יעקב יניב, היה הדבר לסנסציה, וכל הרשתות הזרות פקדו את המקום. מאז השתנו הדברים לבלי הכר, לרבות האמצעים להמחיש את הדברים בתצלומי צבע מרתקים.

הסיור בעקבות חיים באר, פרי עטה של נורית בזל, שהתמחתה בנושא, מובא לפי מיטב ידיעתנו בפעם הראשונה במתכונת זו, ויעורר ודאי עניין רב. שורשי הטרור הפלסטיני וראשיתו מובאים במאמר המרתק של יגאל גרייבר. חשיבות מיוחדת נודעת לאלבום הנדיר ממלה"ע ה-1 ובו עשרות תמונות איכותיות רבות עניין, שאינן ידועות משום מקור אחר. המסורת על באר מרים בכנרת וגלגוליה, מובאת מהיבטים לא שגרתיים בידי חוקר הגליל ואיש צפת, יוסי סטפנסקי.

עם סיום מלאכתנו לא נותר לנו אלא להודות למוסדות ולאישים שלא חסכו כל מאמץ לסייע לנו במלאכתנו. לכותבים שהעמידו לרשותנו חומר מקורי רב חשיבות שרובו רואה כאן אור לראשונה. ד"ר עמנואל בן נאה ונילי גרייצר שקדו על ההגהות, אביהו אגוזי סייע רבות בהכנת התמונות מאלבום מלה"ע ה-1 לפרסום. יעל נגב-מרץ ועינת בן ארי סייעו בהקלדה. יבואו כולם על התודה והברכה.

אלי שילר וגבריאל ברקאי
הוצאת ספרים 'אריאל'

ירושלים, סיון תשס"ט
מאי 2009

חיים באר ואביו בחנות המכולת ה'מיתולוגית' במאה שערים (עמ' 43-50)

תוכן עניינים

3	הקדמה
6	הלל גבע / חידושים בחפירות הארכאולוגיות בירושלים ז'אן מישל דה טראגון / חפירות ה'אקול ביבליק' בקברי המלכים (28)
30	נגה בובר בן דוד / הצוענים בירושלים אהרון יפה / הצוענים בירושלים – אוכלוסייה בסיכון (42)
43	נורית בזל / בעקבות הסופר חיים באר בירושלים
51	יגאל גרייבר / שיח' עז-אדין אל קסאם וראשית הטרור הפלסטיני
64	אלי שילר / תמונות וטמונות – אלבום נדיר ממלחמת העולם הראשונה, מעזבונו של פסח בר אדון
97	יוסי סטפנסקי / 'באר מרים' בכינרת

מדורים

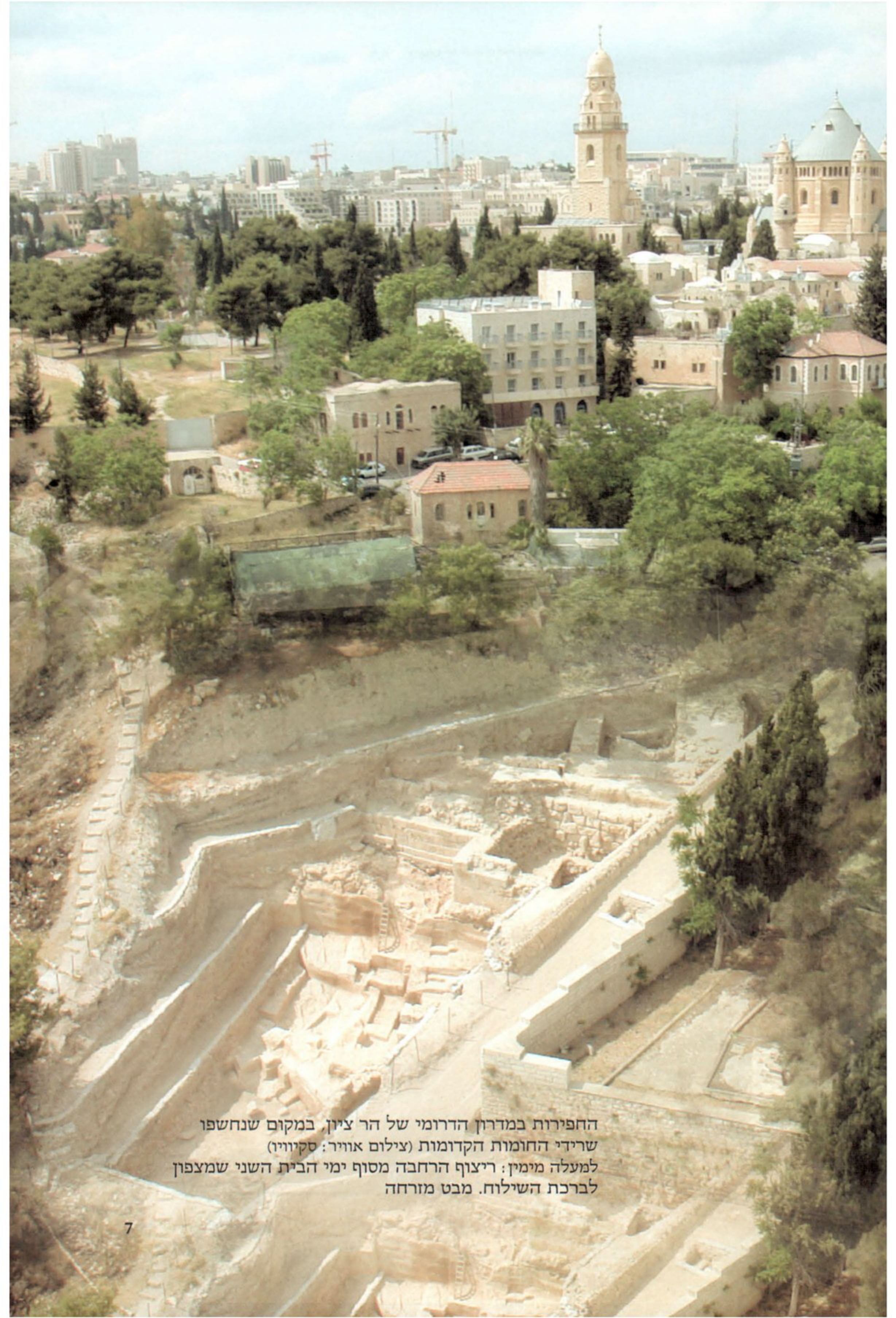
104	סקירת ספרים חדשים / אלי שילר
110	יובל חמישים ל'נוף ארצנו' של עזריה אלון
111	האם תוכלו לזהות?
112	תשבץ ארץ ישראל מס' 13

הלל גבע

חידושים
בחפירות

הארכאולוגיות
בירושלים

החפירות במדרון הדרומי של הר ציון, במקום שנחשפו
שרידי החומות הקדומות (צילום אוויר: סקיוויו)
למעלה מימין: ריצוף הרחבה מסוף ימי הבית השני שמצפון
לברכת השילוח. מבט מזרחה

בשנים האחרונות נערכות בירושלים חפירות ארכיאולוגיות בהיקף נרחב, במסגרת הקמת מבנים חדשים או פיתוח תיירותי. רוב השרידים הנחשפים ישומרו ויוצגו לקהל הרחב.

תיאור הממצאים מובא בסדר כרונולוגי, מראשיתה של ירושלים ועד לתקופה הביזנטית. חלק מהחפירות נמשך והתוצאות אינן סופיות.

ירושלים המקראית

עיר דוד

בחפירות הנערכות בהנהלת אילת מזור במרכז המבקרים, בחלקה הצפוני הגבוה של גבעת עיר דוד (ממערב לשטח G של חפירות שילה), נתגלו ממצאים חדשים. בתקופות הברונזה פולסו פני הסלע ונכרו בו ספלולים, בעת ששימש כרחבה פתוחה שהשתרעה לדעת החופרת, מצפון לתחום העיר הכנענית.

בתקופת הברזל II א' (900-1,000 לפסה"נ בערך), הוקם באזור מבנה אבן גדול ובנוי היטב שממנו נחשפו 600 מ"ר. יסודותיו עבים במיוחד ובנויים באבנים גדולות. המבנה גבל בצדו המזרחי בקיר עבה (5.8 מ') שהוקם על קצה מתלול סלע זקוף וגבוה. בשניים מחדרי המבנה נתגלתה עדות להתכה ולייצור כלי מתכת.

עוצמת הבנייה, זמנם של השרידים ומיקומם בראש גבעת עיר דוד, מאפשרים להציע את זיהויו עם הארמון או המצודה שבנה דוד בירושלים. 'מבנה האבן המדורג' (שנתגלה בשטח G), נבנה כדי לתמוך ביסודות 'מבנה האבן הגדול' ממזרח. הסתבר אפוא, ש'מבנה האבן הגדול' ו'מבנה האבן המדורג' בצפון עיר דוד, הוקמו למעשה בו-זמנית, ושייכים למפעל בנייה גדול מראשית ימי הממלכה המאוחדת, כנראה בידי דוד ובתכנון ועזרה של הפניקים (שמ"ב ה, ט-יא).

בעת הקמתו ניצב המבנה המבוצר בראש השלוחה של עיר דוד, אך מחוץ לעיר הכנענית-יבוסית. במסגרת מפעלי הבנייה של שלמה, נתחם הארמון בחומה חיצונית שהקיפה את העופל והר המוריה, שעליו הוקם המקדש.

בין הממצאים המרגשים שנתגלו בשפכי העפר במקום, ראוי לציין שתי בולות עם הכתובות 'גדליהו בן פשחור' ו'יהוכל בן שלמיהו בן שבי', שרי המלך צדקיהו ערב חורבנה של ממלכת יהודה בידי הבבלים: "וישמע שפטיה בן מתן וגדליהו בן פשחור ויוכל בן שלמיהו ופשחור בן מלכיה את הדברים אשר ירמיהו מדבר אל כל העם לאמר" (ירמ' לח, א וכן לז, ג). זוהי תוספת חשובה לארכיון בן עשרות הבולות שגילה יגאל שילה בחדר שרוף בתחתית 'מבנה האבן המדורג', ובהן בולה הנושאת את השם 'גמריהו בן שפן', שר בסוף ימי ממלכת יהודה (ירמ' לו, י).

בתקופות מאוחרות נבנו על 'מבנה האבן הגדול' מבנים חדשים, שיסודותיהם הרסו וקטעו את שרידיו. ביניהם יש לציין מקוואות משלהי בית שני, מהמאה הראשונה לסה"נ, ומבנה מגורים ביזנטי המכונה 'בית אבסביוס', שבו חדרים מרוצפים בפסיפסים מהמאות החמישית והשישית לסה"נ.

ממזרח ובצמוד לקיר המזרחי העבה של 'מבנה האבן הגדול', נתגלה בחפירות קודמות 'המגדל הצפוני', הבולט מזרחה מקו הביצור, שזמנו לדעת ק' קניון, ימי החשמונאים. עקב מצבו הרעוע פורק המגדל בחלקו. הסתבר שיסודותיו מונחים על רבדים עבים של מילוי עפר ובו ממצא קרמי המעיד לדעת אילת מזר, כי מכלול הביצור ('המגדל הצפוני' וקטעי החומה שמדרום ומצפון לו), נבנה בתקופה הפרסית, במאה החמישית לפסה"נ. אלו הם אפוא שרידי החומה שהקים נחמיה, ששיקם את ביצורי ירושלים (נחמ' ג).

בולות של שרי הממלכה מסוף ימי בית ראשון שנמצאו בחפירות בחלק הצפוני הגבוה של עיר דוד.

למעלה: בולה הנושאת את השם "לגדליהו בן פשחור". למטה: בולה עם הכתובת "ליהוכל בן שלמיהו בן שבי" (צילום: גבי לרון, באדיבות אילת מזר)

מימין: מבט מזרחה על שטח החפירות בחלק הצפוני הגבוה של עיר דוד וכפר השילוח ברקע

(צילום אוויר: סקיי בלונס, באדיבות אילת מזר)

עם פינוי רובד העפר שביסודות המגדל הצפוני, נתגלה במלואו בחן בנוי באבנים גדולות, שתמך את 'מבנה האבן המדורג' מצפון-מערב, במקום שהיו חסרות כמה אבנים במבנה הבחן, נתגלתה כניסה אל תעלת מים קדומה. התעלה נמשכת כ-50 מ' מצפון-מזרח לדרום-מערב והמשכה בשני קצותיה נמצא חסום במפולות עפר ואבנים. התעלה עוברת תחת 'מבנה האבן המדורג' ו'מבנה האבן הגדול' שמעליו ממערב. היא נבנתה לאורך צנר סלע שהותאם להולכת מים בבניית קירות אבן לאורכו, ומידותיה נוחות למעבר אדם. בתעלה זרמו מי נגר שנאספו מראש גבעת עיר דוד והולכו אל ברכה, שנבנתה כנראה מדרום לשטח G. אילת מוזר הציעה לזהות את התעלה עם 'הצינור' הנזכר בפרשת כיבוש ירושלים בידי דוד. במימי התעלה היטהרו דוד ולוחמיו, אחרי שהרגו את העיוורים והפיסחים הטמאים (שמ"ב ה, דבה"י יא). בעת המצור הבבלי על ירושלים שופצה התעלה בקירות תמך והותאמה לשמש כמעבר סתרים, שאפשר להימלט מעיר דוד אל מחוץ לחומות.

מעין הגיחון

בחפירות הנערכות במעין הגיחון בהנהלתם של רוני רייך ואלי שוקרון, נתגלתה מערכת ביצורים ומתקני מים מראשית ימיה של ירושלים, מתקופת הברונזה התיכונה ב' (סביב 1,800 לפסה"נ).

המערכת כוללת מגדל גדול מושתת על הסלע, הבנוי מאבנים בלתי מסותתות ועצומות ממדים, שבלט מזרחה מקו חומת העיר. המגדל מקיף את מעין הגיחון ומגן עליו. מעט מעליו ממערב, במעלה המדרון, נמצא מעבר בנוי, מורכב משני קירות מקבילים שהרווח הצר ביניהם מרוצף. המעבר חיבר את שטח העיר עם המעין וברכת המים החצובה (10x15 מ') שסיפקה מים לתושבי עיר דוד. הברכה חצובה בסלע לעומק רב ודפנותיה זקופות. גרם מדרגות חצוב יורד מפינתה הדרומית-מזרחית. תעלה צרה וקצרה (תעלה III) הזינה את הברכה במים שזרמו בתעלה II (להלן). המכלול הבנוי יצר מערכת מבוצרת שהגנה על מקור המים של ירושלים, מנעה מהאויב גישה אליו, והבטיחה שפע מים לתושבי העיר בעת מצור.

בעקבות גילוי מערכת הביצור, נחקר ונחפר מחדש מפעל המים התת-קרקעי הקדום של עיר דוד, המוכר בשם 'מערכת פיר וורן'. זמן הקמתו, הקשר ההיסטורי ל'צינור' המקראי (שמ"ב ה, ז-ח) ואופן תפעולה, נתונים בוויכוח מאז גילויו במאה ה-19. המחקר החדש הראה, כי 'מערכת פיר וורן' אינה מסתיימת ב'פיר וורן' (הוא הפיר האנכי בסוף המנהרה התת-קרקעית), אלא נמשכה לדרום-מזרח כמנהרה חצובה, לעבר 'הברכה החצובה' (לעיל). לדעת החופרים, 'מערכת פיר וורן' היא מפעל חציבה מעשה ידי אדם שכלל שני שלבי חציבה ושימוש הנבדלים זה מזה: בשלב הקדום, במקביל להקמת מערכת הביצור סביב מעין הגיחון בתקופת הברונזה התיכונה ב' (המאה ה-18 לפסה"נ), נחצבה מנהרה בתוואי מתעגל, בשכבת סלע הגיר הרך שבחלק העליון של 'מערכת פיר וורן', שירדה אל ברכת המים. מערכת תת-קרקעית זו אפשרה לרדת בהסתר אל המעין ולמאגר המים, שנמצאו מחוץ לחומה, אך היו מוגנים ומבוצרים. בשלב השני, בתקופת הברזל

'הברכה החצובה' בסלע מתקופת הברונזה
התיכונה ב' ליד מעיין הגיחון. על קרקעיתה
נראות אבני ענק שנפלו מקירות המגדלים
שהגנו עליה וקירות מבנה מגורים שנבנה
בתוכה במאה השמינית לפסה"נ. במילוי
העפר שמתחת ליסודותיו נתגלו עשרות
בולות וממצאים נוספים מסוף המאה התשי-
עית – ראשית המאה השמינית לפסה"נ
מימין: מבט מערבה על שריד המעבר
מתקופת הברונזה התיכונה שנתגלה ליד
מעיין הגיחון

תעלה II, חלק ממפעלי המים הכנעניים
המרשימים מראשית האלף השני לפסה"נ

ב' במאה השמינית לפסה"נ, קרקעית המנהרה של
'מערכת פיר וורן' הועמקה מסיבה לא ברורה, ובעת
החציבה בשכבת אבן הגיר הקשה שבקרקעיתה,
שלא במתכוון, נפער פתחו העליון של 'פיר וורן':
זהו פיר קרסטי טבעי שעומקו 13 מ' וגילויו הביא
להפסקת עבודת החציבה. לדעת החופרים, תאריך
חציבתה בשלב הראשון (בסביבות 1,800 לפסה"נ),
מאפשר להניח שזהו אכן ה'צנור' המקראי; זאת
בתנאי שיתברר כי פירושו של המונח המקראי 'צנור',
מתייחס אמנם למערכת תת-קרקעית.

תעלה II, שקטעים ממנה נודעו מראשית ימיה
של חקירת ירושלים, זכתה בשנים האחרונות לניקוי
ולמחקר מחודש בידי רייך ושוקרון. ראשיתה של
המנהרה במעיין הגיחון, וממנו נחצבה דרומה לאורך
כמה מאות מטרים, בחלקו התחתון של המדרון
המזרחי בגבעת עיר דוד. הדעה הרווחת היא שזוהי
'תעלת השילוח' (יש' ח, ה) שנחצבה כדי להוליך את

מימין: בולה ועליה תיאור כותרת פרוטו-איאלית
משמאל: רימון שנהב ועליו יונה; ברקע: עצמות דגים.
כולם נתגלו במילוי הברכה החצובה והם מסוף המאה
ה־9 וראשית המאה ה־8 לפסה"נ

מי הגיחון למאגר בדרום העיר, ובדרך השקתה את גני המלך בנחל קדרון. המחקר החדש הראה, כי גושי האבן הגדולים השייכים לתקרת התעלה במקום יציאתה ממעיין הגיחון, אינם אלא האבנים שביסודות המגדלים שנבנו סביב המעיין בתקופת הברונזה התיכונה ב'. הסתבר, ש'תעלה II' היא חלק ממכלול הבנייה שהוקם סביב מעיין הגיחון בתקופה זו.

הגילויים החדשים שנחשפו סביב מעיין הגיחון – המגדלים, המעבר הבנוי, הברכה החצובה, 'מערכת פיר וורן' ו'תעלה II', הם חלק ממיזם בנייה אדיר מתקופת הברונזה התיכונה ב', מראשית האלף השני לפסה"נ. ירושלים הייתה בתקופה זו עיר מדינה חשובה (יחד עם שכם וחברון) בחבל ההר המרכזי ועליונותה הטכנולוגית בלטה בהשוואה לערים אחרות במפעל המים ובמערכת הביצורים שלה.

במאה השמינית לפסה"נ נבנה בית מגורים על גבי מילוי אבנים ועפר שנערם בתוך 'הברכה החצובה'. בניפוי העפר שהוצא מהברכה ומסביבתה נמצאו מספר חותמות ושברים של עשרות בולות וממצאים אחרים מסוף המאה התשיעית – ראשית המאה השמינית לפסה"נ. הבולות נעדרות כל סימני כתב אלפביתי, ונושאות סימני כתב בסגנון מצרי המכונה 'דמויי הירוגליפים', וכן מוטיבים כגון גריפונים, ספינקסים, דגם ספינה, דמויות אנוש מכונפות ודגם תימורה (פלמטה). במילוי נחשפו גם אלפי עצמות דגים שמקורם בים התיכון ומיעוטם ממים מתוקים. החותמות והבולות שנמצאו בברכה מצביעים על קיומו של מרכז מנהלי וכלכלי

סמוך, שאשפתו הושלכה, או נגרפה, לתוך הברכה. לבניין מנהלי זה, הגיעו איגרות וסחורות שנחתמו בבולות. הממצאים הללו מלמדים על קיום קשרי מסחר (ואולי גם קשרים פוליטיים) בין ממלכת יהודה לממלכת ישראל ולפניקיה למן סוף המאה התשיעית לפסה"נ.

חפירות שנערכו לאחרונה בתחתית המדרון המזרחי של גבעת עיר דוד, מדרום למעיין הגיחון ומחוץ לחומה, נתגלו קטעים מקיר ששרד לגובה רב, שנמשך מצפון לדרום לאורך ניכר. הקיר מבוסס על מדרון הסלע, עוביו 2 מ' והוא בנוי אבני שדה המונחות בנדבכים. לאורכו נבנתה קדמה/נסגה מאבנים גדולות יותר ומסותתות. לדעת החופרים, זוהי חומה חיצונית שהוקמה במהלך המאה השמינית לפסה"נ, כדי להגן על רובע מגורים שהוקם ממזרח לחומת העיר ומחוצה לה, שאפשר אולי לזהותו עם אזור 'בין החומותיים' הנזכר במקרא (מל"ב, כה, ד) כעדות החפירות בשנות ה-70 ברובע היהודי, במאה השמינית לפסה"נ התרחב שטחה הבנוי של ירושלים גם לגבעה הדרומית-מערבית. הסתבר אפוא, שבאותה העת ממש נוסד גם רובע מגורים קטן במדרון המזרחי של עיר דוד. ב-701 לפסה"נ, בזמן מצור סנחריב, ניטש רובע זה שעליו קשה היה להגן, ולא נושב עוד.

המדרגות בפינה הדרומית-מזרחית של הברכה. מבט דרומה

התקופות הרומית והביזנטית

ברכת השילוח

השרידים הקדומים שבאזור ברכת השילוח נחשפו מאז שלהי המאה ה-19, כמו הברכה במקום יציאת נקבת חזקיהו מן הסלע, כנסייה ביזנטית וסכר בקצהו הדרומי של גיא הטירופיון שיצר את ברכת אל חמרה.

בחפירות החדשות בהנהלתם של ר' רייך וא' שוקרון נחשפו שרידים מחלקה המזרחית של ברכה מדורגת גדולת ממדים. אורכה בין פינותיה הדרומית לצפונית הוא 50 מ'. מערכת המדרגות יורדת אל קרקעיתה בקבוצות בנות חמש מדרגות שביניהן מפריד מדרך רחב. סביר להניח שמערך המדרגות הקיף את כל הברכה. מתווה 'ברכת השילוח' אופייני לזה של מקוואות טהרה מימי בית שני (להם גרם מדרגות מצד אחד), בירושלים וביהודה.

בברכה ניתן להבחין בשני שלבים אדריכליים

מימי בית שני: שלב קדום שבו המדרגות נבנו אבנים וטויוחו בטיח אפור, בשלב המאוחר צופתה הברכה באבני גזית כפי שנראה כיום. הברכה הוזנה במי מעיין הגיחון שזרמו בנקבת חזקיהו ובהמשך בתעלה פתוחה שנחצבה בבסיס מצוק הסלע שממזרח לה (הידועה בשם 'תעלת העודפים'). אין ספק כי הברכה שימשה

מדרגות האבן בצדה המזרחי של ברכת השילוח מסוף ימי בית שני בדרום גיא הטירופיון. מבט דרומה

לטבילה בתקופה ההרודיאנית ואילך, כמקווה טהרה ציבורי גדול של תושבי ירושלים ועולי הרגל.

מעבר לשוליה הצפוניים השתרעה רחבה מרוצפת באבנים מסותתות, ובסמוך נתגלה סטילובט אבן הבולט 10 ס"מ מפני הריצוף, שעליו ניצבה בעבר שורת עמודים. על אחדות מחור ליות העמודים נחרתו תווי סתתים באותיות עבריות.

הברכה מזוהה עם 'ברכת השילוח' של ימי בית שני שנבנתה על מקומה של ברכת השילוח המקראית (נחמ' ג, טו) ובה על פי הברית החדשה ריפא ישו את העיוור (יוח' ט, יא). לאחר החורבן נסתמה הברכה בסחף השטפונות. הכנסייה שבנתה הקיסרית אבדוקיה לזכר נס ריפוי העיוור, הוקמה לצד ברכת השילוח הביזנטית, במוצא נקבת חזקיהו מן הסלע.

בימי בית שני עלה רחוב מדורג מרוצף בלוחות אבן גדולים

מברכת השילוח צפונה, במעלה גיא הטירופיון. המדרגות היו סדורות לסרוגין – אחת בעלת שלח רחב ואחת בעלת שלח צר. משרידי הרחוב נחשפו עד עתה 30 מדרגות לאורך כמה עשרות מטרים. מתחת לרחוב עברה תעלה מקורה, שאפשרה הליכה שפופה בתוכה וניקזה את מי השטפונות שזרמו בגיא. ממזרח לרחוב נמצאו פתחי שתי חנויות שנחצבו במצוק הסלע. הרחוב המדורג עלה צפונה אל הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית וקטעים נוספים ממנו לכוון צפון נתגלו בעבר. במספר מקומות בריצוף בחלק המזרחי של הרחוב נמצאו פרצות שנעשו במתכוון – אולי בידי החיילים הרומיים לאחר כיבוש ירושלים, במרדף אחר הנמלטים שהסתתרו בתעלת הניקוז, כפי שמעיד יוסף בן מתתיהו (מלח' ו, ז, ג; ו-ט, ד).

ריצוף הרחוב המדורג שעלה בסוף ימי בית שני מברכת השילוח צפונה במעלה גיא הטירופיון לכיוון הר הבית

מימין: הרחבה המרוצפת מימי בית שני

שמצפון לברכת השילוח. שחזור חלקי. מבט מערבה

אזור קשת רובינסון

חפירות נרחבות נערכו בשנות ה-70 בידי בנימין מזר באזור הפינה הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית מימי בית שני. במקום נתגלו שרידי האומנה שתמכה את קשת רובינסון וחלק מריצוף הרחוב שעבר לאורך חומת הר הבית מימי הורדוס.

בחפירות החדשות שנערכו באזור זה בידי רוני רייך ויעקב ביליג, נחשף הרחוב ההרודיאני למלוא רוחבו (8.5 מ') ולאורך של 70 מ'. הרחוב רוצף בלוחות אבן גדולים (הארוך שבהם 3.2 מ') ועבים במיוחד (50 ס"מ). מתחתיו נבנו תעלות ניקוז גבוהות, שאספו את מי הנגר שזרמו דרומה בעמק הטיריופיון ובשולי הרחוב הונחו אבני שפה מוגבהות. בין הרחוב לחומת הר הבית נבנה טור בן 20 חנויות מקורות בקמרונות, פתוחות אל הרחוב. לדעת החופרים הממצא החתום מתחת לאבני הריצוף מעיד כי הרחוב נבנה ככל הנראה בימי נכדו של הורדוס, אגריפס הראשון, באמצע המאה הראשונה לסה"נ בקירוב. ייתכן גם שריצוף הרחוב נעשה במסגרת עבודות הבנייה בירושלים באותה עת, כעדותו של יוסף בן מתתיהו (קדמ' כ ט, ז). הרחוב ושרידי החנויות כוסו במפולת אבנים אדירה מחומת הר הבית, שפורקה בידי הרומאים באופן שיטתי לאחר חורבן ירושלים בשנת 70. אבני הריצוף נמצאו

הרחוב ההרודיאני שעבר לאורך החומה המערבית של הר הבית. מבט צפונה. משמאל, שורה של תאים ששימשו כחנויות, בתוך האומנה שתמכה את 'קשת רובינסון'. למעלה נראות מפולות אבן מכותלי הר הבית שכיסו את הרחוב

שבר אפריז מימי בית שני מעוטר בזמורות גפן, אולי שריד מהסטווים שהקיפו את מתחם הר הבית. נתגלה במפולות בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית

שבורות ושקועות ממשקל האבנים שנפלו. בין האבנים נמצאו שברים ארכיטקטוניים ובהם שבר אפריז מעוטר בזמורת גפן, שהיו שייכים אולי לסטווים שהקיפו את מתחם הר הבית. כן נתגלו אבנים מקשת רובינסון, מגרם המדרגות ומהמעקה שלו, ואבנים מעוצבות בפרופיל בולט, מחלקה העליון החיצוני של חומת הר הבית שעוצבה עם אומנות בולטות מהקיר, כדוגמת הקיר החיצוני העליון במערת המכפלה.

שבר של משקוף אבן, כנראה מן השער שהולך מ'קשת רובינסון' אל הסטיו המלכותי

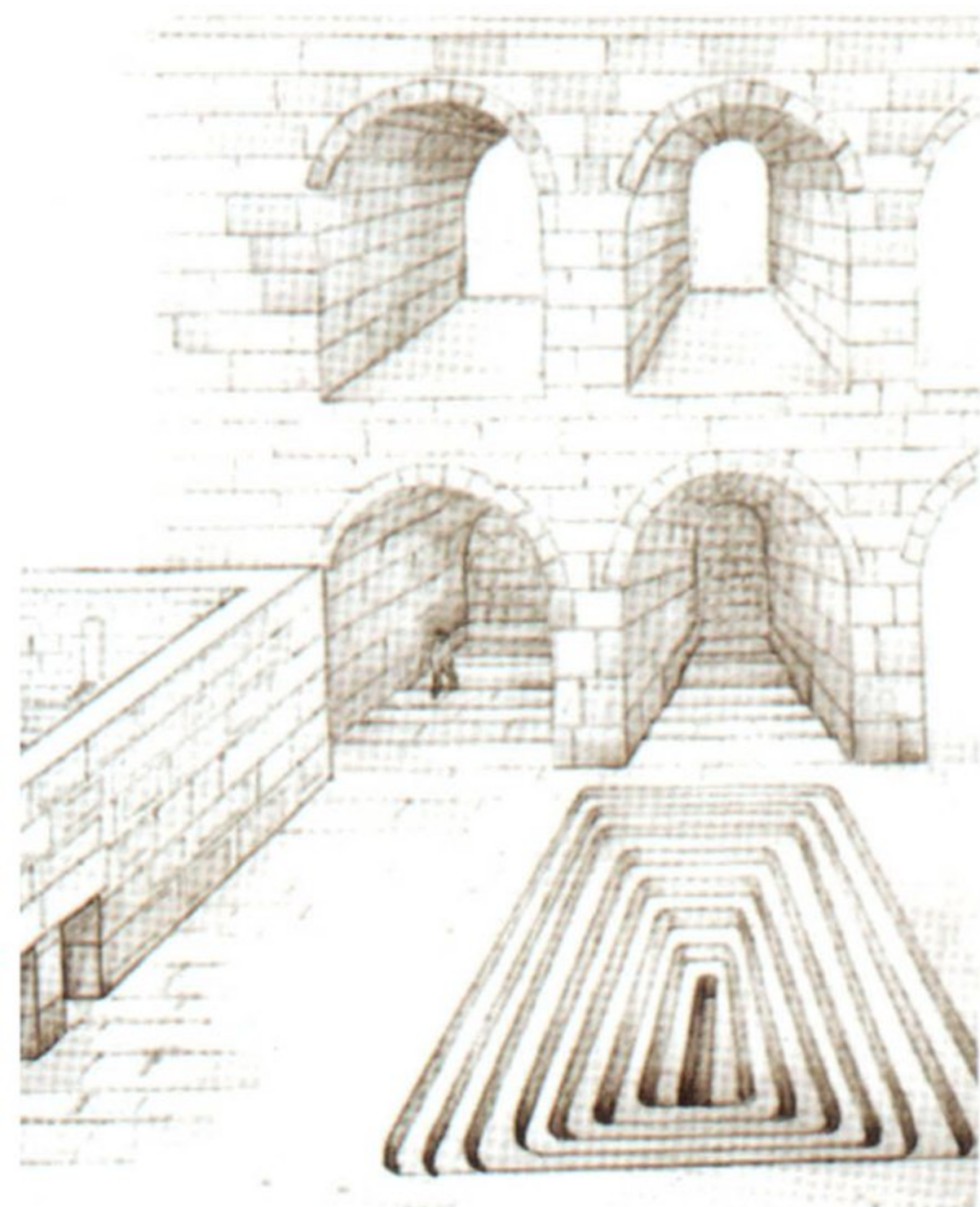
מעניינות במיוחד אבנים שטוחות עם פרופיל מעוצב, שנתגלו בשימוש משני בקירות ארמון מן התקופה האומיית, שנבנה בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית. לאבנים פרופיל קעור בצד הארוך הצר ולאחדות גם מגרעת מלבנית בקצותיהן. על כמה מהן חקוקות אותיות יווניות. פרטי הסיתות והאותיות ביוונית מלמדים, כי האבנים שימשו במקורן כמושבי תיאטרון, או מושבים במבנה אחר שנועד להתכנסות ציבורית (למשל אודיאון), בקרבת הר הבית. לאחר שהאבנים נלקחו מאתר המקורי, בתקופה הרומית סותתה בהן תעלה צרה ורדודה ושקעים עגולים לאורכה, שהוסבו לשימוש בבית שימוש ציבורי.

מנהרות הכותל

בשנים האחרונות נערכו במנהרות הכותל חפירות בהנהלת דן בהט. מעדותו של יוסף בן מתתיהו עולה, שבימי בית שני היה נטוי גשר מעל גיא הטירופיון, שחיבר בין 'העיר העליונה' במערב והר הבית במזרח. במקום זה מוכרות כיום שתי מערכות של טורי קמרונות, צמודות ממערב למזרח. נראה שטור הקמרונות הדרומי, שבקצהו המזרחי נמצאת קשת וילסון, אינו מימי בית שני, אלא מהתקופה המוסלמית הקדומה, והצפוני אף מאוחר לו.

בחפירות החדשות הסתבר, שבטור הקמרונות הצפוני משולבים שלושה קירות מקבילים (אומנות), מצפון-מערב לקשת וילסון במזרח ו'האולם ההרודיאני' במערב. הם בנויים מאבני גזית נאות בסיתות אופייני לבנייה מימי הבית השני, אולי הם שרידים מהגשר המפואר שנבנה בימי הבית השני מעל גיא הטירופיון. מתחת לאומנות הגשר נחשפו כמה מקוואות טהרה, אחד מהם, במתווה רבוע ומדרגות בארבעת צדדיו.

ביסודות אחד מחדרי המבנה הצלבני שמדרום לקשת וילסון, נתגלו שרידים קדומים (נמצא כיום במרכז המבקרים החדש). מן התקופה הרומית המאוחרת

קמרונות הגשר ההרודיאני ומתחתן מקווא טהרה. בחזית, מקווא הכלים ומשמאל, האולם ההרודיאני. שחזור מימין: מבט אל עבר קמרונות הגשר

נתגלו שרידי בית שימוש ציבורי. מכאן שבאזור ממערב לקיר המערבי של הר הבית ומצפון לרחבת הכותל המערבי, הוקמו בימי אליה קפיטולינה מתקני ציבור, כדוגמת בית מרחץ ובית שימוש שהוזנו במים שזרמו באמה התחתונה. במילוי של כ-5 מ' עפר מתחת לבית השימוש, נתגלו שרידי מקווה טהרה מדורג מימי החשמונאים.

החפירות במנהרות הכותל ממשיכות בהנהלתם של אלכסנדר און, שלומית וקסלר-בדולח ואבי סולומון, ונערכו בחלק המזרחי של 'מעבר הסתרים'. זהו מסדרון ארוך הנמשך מרחוב הגיא במערב ועד קרוב לקשת וילסון במזרח. למסדרון שני קירות ארוכים משני עבריו והוא מקורה בקמרון. הקיר הצפוני נבנה בשלושה שלבים ומושתת בחלקו המזרחי על תקרת הקמרון של 'האולם ההרודיאני'. הקיר הדרומי, הקדום מבין השניים, בנוי באבני גזית מסותתות ומונחות בנדבכים.

הקיר הדרומי של 'מעבר הסתרים' נמשך ברציפות לאורך 80 מ', ונשתמר לגובה של 10 מ'. נתגלה בו פתח בנוי היטב שנשתמר בשלמותו ולו משקוף אבן ומעליו קשת מקלה. גרם מדרגות ירד ממערב למזרח אל פתח זה. הקיר הדרומי של 'מעבר הסתרים' היה במקורו הקיר הצפוני של מכלול בנייה מימי אליה קפיטולינה, בין הקרדו המזרחי (כיום רחוב הגיא) במערב וקשת וילסון במזרח. מדרום לקיר הנזכר ידועים כמה חדרים שבאחד מהם נתגלה קודם לכן שריד בית שימוש ציבורי, כנראה מכלול של בית מרחץ. המים להפעלתו זרמו באמה התחתונה שעברה בימי בית שני על הגשר והוליכה להר הבית ולמקדש.

בתקופה האומיית נבנה לרוחב 'מעבר הסתרים' גרם מדרגות, שכמה ממדרגותיו נשתמרו. הוא עלה מזרחה וצפונה עד לרחוב השלשלת (הקדום), שנשלל על גבי טור הקמרונות.

מתחת ל'מעבר הסתרים' ובמרחק 10 מ' ממערב ל'אולם ההרודיאני', נתגלה אולם מפואר מימי בית שני שמור היטב, שבנייתו דומה לאולם הנזכר. קירותיו בנויים אבני גזית מסותתות שמפניהם בולטת שורת אומנות.

ה'אולם ההרודיאני' והאולם המתואר (ואולם נוסף ביניהם שעדיין לא נחפר), שייכים למבנה ציבורי רחב מידות שניצב בעמק הטירופיון, ממערב לקשת וילסון. הוא מתוארך למאה הראשונה לפסה"נ, לימי הורדוס וייתכן שאף קודם לכן, מימי החשמונאים. נראה שהמבנה יצא משימוש לפני סוף ימי בית שני, בעת שעל חלקו הצפוני נבנה סכר רחב במיוחד (14 מ'), שוויסת את השיטפונות בעמק הטירופיון. חלקו האחר הוסב למקווה טהרה שהיה חלק ממכלול המקוואות במקום (לעיל). לדעת החופרים מערכת הקמרונות של קשת וילסון, שהוקמה בימי אליה קפיטולינה (במאות השנייה-שלישית), הושתתה על גבי הקיר האיתן מסוף ימי בית שני. בחללי הקמרונות פעלו תנורי אפיה עגולים מטין, שרצפתם עשויה אריחי חרס ועליהם טביעות חותם של הלגיון העשירי. על גבי הקמרונות עבר רחוב הדקומנוס, שחצה את העיר הרומית משער יפו במערב אל מתחם הר הבית במזרח. שרידי ריצוף הרחוב נתגלו בעבר מול שער השלשלת.

חשיפת בית המרחץ הציבורי (לעיל) ומערכת קמרונות קשת וילסון מלמדת, כי הר הבית והבנייה שממערבו היו חלק בלתי נפרד ממערך הבנייה הציבורית של

העיר הרומית אליה קפיטולינה. שרידי המבנים שולבו בתקופות הביזנטית והמוסלמית הקדומה במבנה 'מעבר הסתרים'.

רחבת הכותל

השטח שבו נערכות החפירות בידי שלומית וקסלר-בדולח, נמצא בקצה המערבי של רחבת הכותל המערבי, בצמוד למצוק הסלע שעליו בנוי הרובע היהודי. למרגלות המצוק המתנשא לגובה 12 מ', נתגלו שרידי רחוב העמודים הרומי – הוא הקרדו המזרחי של ירושלים הנראה במפת מידבא, ובו טור עמודים לאורכו. הרחוב נסלל לאורך גיא הטירופיון ממערב למתחם הר הבית, בעת הקמתה של אליה קפיטולינה במאה השנייה.

לשם הקמת הרחוב הוסר בחציבה חלק מהמדרון המזרחי של הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים הקדומה, ונוצר מצוק הסלע הנראה במקום עד היום. ציר הרחוב הנמשך מצפון לדרום, משתפל במתינות דרומה. הרחוב, שרוחבו 11 מ', רוצף בלוחות גדולים ועבים מאבן גיר קשה (חלקם מעל 1 מ"ר). הלוחות הונחו באלכסון לציר הרחוב. בחלקו הדרומי הונחו אבני הריצוף על משטח סלע חצוב, בעוד שמצפון, במקום שמדרון הגבעה משתפל בתלילות מזרחה, הן הונחו ישירות על שרידי בנייה מסוף ימי בית ראשון (להלן). מתחת לאבני הרחוב נחצבה בסלע תעלת ניקוז רחבה ועמוקה. ממערבו קיים סטיו ברוחב 6.5 מ' מוגבה מעט. מספר בסיסים, כותרות ושברי עמודים שנתגלו פזורים בשטח החפירה בשימוש משני במבנים מאוחרים יותר, שייכים, אולי, לרחוב הרומי. ממערב לסטיו ועד למצוק הסלע, נחצבו בסלע שמונה חנויות (3.5x5.5 מ') ועוד אחת באורך כפול. בשתיים מהן נותרו פתחי הכניסה המקוריים. בקצה הדרומי-מזרחי של הרחוב נתגלה

שרידי ריצוף רחוב העמודים הרומי, הקרדו המזרחי של אליה קפיטולינה (המאה השנייה לסה"נ), שנתגלו בקצה המערבי של רחבת הכותל המערבי. מבט מזרחה

שרידי המבנה הגדול מן המאה השביעית לפסה"נ, שנתגלה תחת ריצוף הרחוב הרומי בקצה המערבי של רחבת הכותל. מבט מזרחה

באתרו בסיס עמוד פינתי גדול דמוי לב – כנראה שריד חזיתו של מבנה גדול שניצב ממזרח לרחוב.

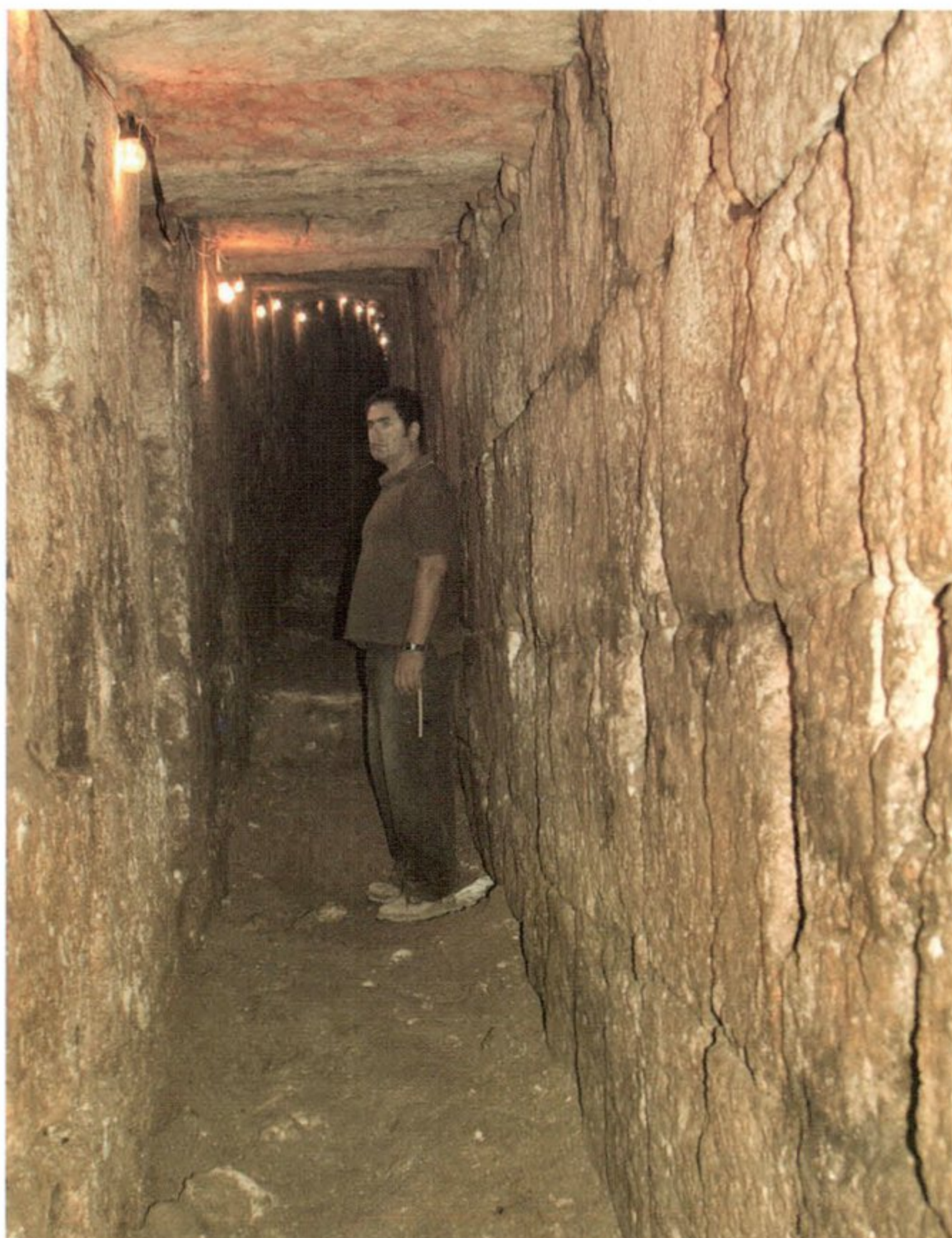
הקרדו המשני המשיך לשמש בצורתו זו עד לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה המוסלמית. בתקופה זו כבר הוקם על חלקו המערבי מבנה גדול שהצר אותו לכדי 5.5 מ'.

בחלקו הצפוני-מערבי של שטח החפירה, ומתחת לאבני ריצוף הרחוב הרומי, נתגלו שרידי מבנה גדול מסוף ימי בית ראשון, שנחשפו בשטח של 70 מ"ר. קירותיו מושתתים על מדרון הסלע ונשתמרו לגובה של 4-5 מ'. מן המבנה נחשפו עד כה ששה חדרים, אך שרידיו נמשכים צפונה מעבר לגבול החפירה, ואילו חלקו המזרחי נפגע בבניות מאוחרות. המתווה שלו דומה למבנה 'ארבעה מרחבים', והוא הוקם במאה השביעית לפסה"נ ונהרס עם הכיבוש הבבלי בשנת 587 לפסה"נ.

המבנה היה חלק משכונת מגורים שהוקמה בסוף ימי בית ראשון במדרון המערבי של גיא הטירופיון, ממערב למקדש וממולו. מעליו הונחו ישירות מרצפות הרחוב הרומי, ששמרו עליו מפני פגיעה. בשרידי המבנה נמצאו ממצאים רבים, ובהם חותמות פרטיים בכתב עברי קדום, "לנתניהו בן יאוש" ו"לידעיהו אושא". וכן חותם 'לחגב' נושא עיטור ברמה גבוהה עם תאור של לוחם ובידו קשת, עשוי בסגנון אשורי.

המורד המערבי של הר ציון, שמול ברכת השילוח

בתחתית המדרון המערבי של הר ציון, ממערב לברכת השילוח, נחשפה בידי צבי גרינהוט מערכת של שלוש טרסות חצובות במדרון הגבעה. במקום ניצב מבנה מגורים מדורג מסוף ימי בית שני. גרמי מדרגות קשרו בין הטרסות. כל טרסת סלע חולקה על ידי קירות למספר חדרים שהיו מקורים בקמרונות. על קיר אחד החדרים

תעלת הניקוז ההרודיאנית שעברה מתחת
לרחוב המרוצף בגיא הטירופיון

נותרו שרידי טיח סטוקו לבן בדגם פנלים. בצדו הצפוני-מזרחי של המבנה נחשף מקווה טהרה חצוב ומטויח. במקום נתגלה גם שקל כסף מימי המרד הגדול.

תעלת ניקוז תחת הרחוב הרודיאני בגיא הטירופיון

בחפירה שנוהלה בידי רוני רייך ואלי שוקרון נחשפה לאורך מורד גיא הטירופיון, תעלת ניקוז של הרחוב הראשי של ירושלים בימי בית שני שנבנתה בתקופה ההרודיאנית.

שטח החפירות צמוד ממערב לכביש היורד משער האשפות לנחל קדרון ולברכת השילוח. ברבדים העליונים נמצאו שרידי מבנה מהתקופה הביזנטית, שנבנה על תעלת ניקוז מהתקופה הרומית המאוחרת, תחתיו נמצאו מפולות עבות של אבנים, עפר ושרפה השייכים לחורבן בשנת 70 לסה"נ. פירצה צדדית בדופן תעלת הניקוז אפשרה לחופרים לחדור לחלל התעלה שנוקתה לאורך 115 מ'. דפנותיה בנויות אבני גזית גדולות, והיא מקורה באבנים גדולות ועבות (0.40 מ'), השייכות

לאבני הריצוף של הרחוב שמעליה. התעלה יורדת בשיפוע ניכר מצפון לדרום בהתאם לשיפוע הגיא. הממצאים בתעלה מלמדים, כי הייתה בשימוש בסוף ימי בית שני.

חניון גבעתי

שטח החפירות נמצא מדרום-מערב לשער האשפות, בערוץ גיא הטירופיון, שנתמלא במשך הדורות לגובה רב בשרידי בנייה ושפכי עפר. החפירה, בהנהלתו של דורון בן עמי, ירדה לעומק רב כדי לחשוף את השרידים הקדומים. הממצא השלם והמרשים ביותר שייך למערכת בנייה מימי בית שני בדרום שטח החפירה, שנשתמרה לגובה ניכר. שתי יחידות אדריכליות מרכיבות את המבנה: היחידה הדרומית תחומה בצד מזרח בקיר עבה וארוך. השטח שמעברו נחלק לארבע למוט ארוכים מקבילים, ששלושה מהם נחשפו ועוד חלק מאולם רביעי. האולמות בנויים בציר צפון-מערב-דרום-מזרח. קירות האולמות צופו בשכבת טיח אפור ועבה וקורו בקמרונות אבן. הם שימשו כמחסנים בקומת המרתף. ביחידה הצפונית נחשפו מספר מתקני מים מטויחים וביניהם מקוואות טהרה מדורגים ובור מים. המבנה נהרס בעת כיבוש ירושלים בידי הרומאים בשנת 70.

החפירות בחניון גבעתי,
מבט כללי לצפון על
חלקו הדרומי (צילום
אוויר: סקיווי)
למעלה: שרידי המבנה
מסוף ימי הבית השני
ובתחתיתם אולמות
שקורו בקמרונות

מטמון מטבעות זהב של הקיסר הרקליוס מראשית המאה השביעית לסה"נ, שנמצא בחניון גבעתי

על סמך מיקום המבנה ואופיו האדריכלי, הציע החופר לזהותו עם אחד מהא-רמונות שבנו בני משפחת המלוכה של הלני מחדייב בעיר התחתונה (מלח' ד, ט, י; ה, ו, א; ו, ו, ג).

במאה הרביעית לסה"נ, הוקמה על גבי שרידי המבנים שכונת מגורים חדשה. לשם בנייתה הוקמה מערכת יסודות עבים וגבוהים וביניהם מילוי עפר שיצרה מסד רחב מידות ויציב.

המבנה המרכזי ששרידיו נחשפו בצפון שטח החפירה, השתרע על שטח משוער של 40x40 מ' שחרג מעבר לגבול החפירה לצפון ולמזרח. למבנה חצר מרכזית מוקפת טורי עמודים (חצר פריסטילית) ומסביבה שתי קומות של שורות חדרים. מתחת לחצר היו בורות מים. קירות המבנה עוטרו בטיח צבעוני (פרסקו) וטיח מכור (סטוקו). לפנינו מבנה ציבור שהוקם בראשית התקופה הביזנטית, שזהותו לא התבררה בשלב זה. אך סביר שהיה בשימוש ציבורי-דתי.

בתקופה המוסלמית הקדומה הוקמו במקום מבנים וביניהם שטחים פתוחים ומתקנים. בולט בתכניתו מבנה ציבורי רחב מידות בעל טורי אומנות, שהוסב בהמשך למבנה מגורים מפואר שקירותיו צופו בפרסקו צבעוני. בצפון-מערב שטח החפירה נתגלה מטמון של 264 מטבעות זהב של הקיסר הרקליוס (ראשית המאה השביעית), הקיסר הביזנטי האחרון ששלט בארץ.

המורד הדרומי של הר ציון

בסוף המאה ה-19 חשפו בליס ודיקי באמצעות חפירה במנהרות צרות, שרידי שתי חומות קדומות הבנויות האחת על גבי רעותה, במרום המדרון הדרומי של הר ציון. זו התחתונה תוארכה לימי בית שני וזוהתה כקטע של 'החומה הראשונה', והחומה העליונה תוארכה לתקופה הביזנטית. לפנינו קו הביצור הדרומי של ירושלים, שהקיף בימי קדם את הר ציון מעל גיא בן הינום.

החפירה החדשה בהנהלת יחיאל זלינגר, נערכת ממערב לבית הקברות הקתולי בהר ציון ומדרום לכביש הגישה העולה לשער ציון. במקום שבליס ודיקי זיהו שרידי מגדלים בקו החומה (מגדל T), נחשפו שוב שרידי המגדלים המושגתים על הסלע, שבו נותרו סימני מחצבות אבן קדומות.

החפירות במדרון הדרומי של הר ציון. מימין שרידי המגדל ב'חומה הראשונה' מימי הבית השני ומשמאל ומעל שרידי המגדל והחומה מהתקופה הביזנטית. מבט לצפון-מזרח

המגדל הקדום מבין השניים בנוי אבנים בעלות סיתות שוליים וזיז האופייניות לבניית 'החומה הראשונה' של ירושלים בימי בית שני. מבפנים (מצפון) למגדל הקדום, ובמפלס גבוה יותר, במעלה המדרון, נחשף מגדל וקטע קצר של חומה מהתקופה הביזנטית. קירות הביצור בנויים משתי פנים באבנים רבועות מסותתות היטב וביניהן מילוי אבן ומלט. מקובל כי את החומה מהתקופה הביזנטית של 'ציון' בנתה הקיסרית אבדוקיה שהתגוררה בירושלים באמצע המאה החמישית. כפי שאושש בחפירה הנוכחית.

הקישלה

בחפירות שנערכו בהנהלת עמית ראם, באולם מהתקופה העות'מאנית במתחם הקישלה שמדרום למצודה, נחשף קיר של 15 מ' עם קדמה/נסגה מסוף תקופת בית ראשון. ייתכן שזהו שריד נוסף מהקטע המערבי של החומה שהקיפה בתקופה זו את הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים. ממערב נחשף קטע בנייה מהפן המזרחי (הפנימי) של 'החומה הראשונה' מימי בית שני, בנוי מאבנים גדולות שפניהן מסותתות בשוליים וזיז בולט, בסגנון האופייני לבנייה החשמונאית. ממזרח לחומה נחשפו שני קירות מקבילים עבים במיוחד, הנמשכים מצפון לדרום

שרידי בנייה שנתגלו בקישלה שמדרום למצודה (מבט דרומה). מימין: הצד המזרחי (הפנימי) של 'החומה הראשונה' מתקופת בית שני ועליה יסוד החומה העות'מאנית. משמאל: שרידי אחד מקירות התמך של הפודיום, שעליו נבנה ארמון הורדוס

שרידי בנייה מהקישלה (מבט לצפון-מזרח). במרכז קיר ובו קדמה מסוף ימי הבית הראשון, ומאחוריו אחד מקירות התמך של הפודיום עליו נבנה ארמון הורדוס

לכל אורך החפירה ושרדו לגובה רב. הם שייכים לפודיום שעליו נבנה ארמונו של הורדוס בעיר העליונה. שרידיו נתגלו בעבר גם בגן הארמני מדרום ובחצר המצודה מצפון. בתקופות מאוחרות (במאות ה-12-13) היה האזור בשימוש תעשייתי, כעדות הברכות הרבות שנתגלו במקום.

שער הפרחים

שטח החפירות ממוקם מפנים לחומת העיר העתיקה ממזרח לשער הפרחים. פני הסלע במקום משתפלים ממזרח למערב לעבר ערוץ 'נחל ביזתא', שראשיתו ממערב לשער הפרחים. החפירות, שנמשכו לסרוגין כמה שנים, נערכו בהנהלתם של יובל ברוך, גדעון אבני ושלומית וקסלר-בדולח.

השרידים העיקריים שנתגלו באתר הם מסוף ימי בית ראשון ועד ימינו. מהת-קופה ההרודיאנית נתגלו שרידים מקוטעים של שלושה מבנים שנבנו במדורג בהתאמה לפני הסלע. קירות המבנים בנויים היטב מאבנים מהוקצעות, ששרדו לעתים לגובה 1.5 מ'. על אחד משברי הקנקנים נמצאה כתובת בדיו שחור 'סמוקא', המציינת אולי את סוג היין שהכיל. השרידים מעידים על התרחבות השטח הבנוי של ירושלים בסוף ימי בית שני, לאזור 'העיר החדשה' (מלח' ה ד, ב), שהוקף במאה הראשונה ב'חומה השלישית'. מן התקופה הביזנטית נחשף קטע חומה מתחת ליסודות חומת העיר העתיקה העות'מאנית. החומה שנשתמרה לגובה של 9 נדבכים (כ-5 מ'), בנויה אבני גזית רבועות ומשולבות בה בשימוש משני גם אבנים הרודיאניות בעלות סיתות שוליים. מהחפירות התברר, שהחומה מהתקופה הביזנטית לא נמשכה משער שכם ומזרחה עד לפינה הצפונית-מזרחית של חומת העיר העתיקה בימינו, אלא פנתה דרומה ממזרח לשער הפרחים. קו חומת העיר נמשך מזרחה, עד לפינה הצפונית-מזרחית של ימינו, רק מאז ימי הביניים.

מקור התמונות: התמונות נמסרו בידי החופרים ומתפרסמים באדיבות רשות העתיקות. תודתנו נתונה להם בזאת.

ספרות נבחרת

א' מזר, ארמון המלך דוד, החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונות 2005-2007, ירושלים 2009. שהם, מחקר אקדמי ופרסום.

H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed, Reprinted and Expanded Edition*, Jerusalem 2000, Israel Exploration Society.

"Jerusalem". In E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Supplementary Volume, No. 5, Jerusalem 2007, pp. 1801-1822. Israel Exploration Society and Biblical Archaeology Society.

חבורות קדמוניות, מס' 117 (1999), 122 (2001), 123 (2002), 129 (2005), 133 (2007).

חידושים בחקר ירושלים, אוניברסיטת בר אילן.

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, מגלי"ם, המכון הגבוה ללימודי ירושלים.

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, רשות העתיקות והמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית.

א' מזר, החפירות בעיר דוד 2005, מרכז מבקרים, פרסום ראשוני, 2007. שהם, מחקר אקדמי ופרסום.

חפירות ה'אקול ביבליק' בקברי המלכים

ז'אן מישל דה טראגון

אתר קברי המלכים נמצא בריבונות ממשלת צרפת. לבקשת קונסול צרפת, בית הספר הדומיניקני למקרא (École Biblique) עורך באתר חפירת הצלה כדי לאפשר את ביצוע עבודות השיקום המתוכננות במקום. תכנית השיקום מנוהלת בידי אדריכל ידוע מטעם ועדת המבנים ההיסטוריים של צרפת, מר גוטל. הפיגומים שבחזית קברי המלכים (הנראים בתמונה המצ"ב) הוקמו לצורך השיקום ואינם קשורים לחפירה.

חפירת ההצלה נערכת בידי ה'אקול ביבליק' בראשות האב ז'אן-בטיסט הומברט ובתיאום עם רשות העתיקות.

במהלך החפירות ועבודות השיקום נהרס הגן שנמצא בכניסה לאתר, מעל הקברים עצמם. הגן ניטע ב-1932, כאשר עיריית ירושלים הפקיעה חלק מהשטח על מנת לסלול כביש מול בית הספר האנגליקני סט. ג'ורג'. היה ברור, על כן, שלא תמצא שום שכבה ארכיאולוגית במצב סביר במקום הגן, מכיוון שהשכבה המקורית הוסרה ונעקרה ב-1932 ולאחר מכן כוסתה באדמה, ששימשה כתשתית לגן.

מראה כללי של שטח החפירות ותחילת פינוי האדמה מהגן. הפיגומים הוקמו לצורך שיקום מבנה הקבר המפואר ואינם שייכים לחפירה

מטרת החפירה היא לנקות את השטח עד הסלע כדי לנסות לאתר את שרידי שלוש פירמידות (מבני הנפש) המפורסמות שהיו במקום והנזכרות בידי יוסף בן מתתיהו. ואמנם, ניתן לייחס את החתכים שעל הסלע שנחשפו מעל מבנה הקבר (ראה תמונה) כשרידים השייכים לאבני הבסיס של הפירמידות. המקום נפגע מאוד במשך השנים, וקשה לקבוע את הדבר בוודאות.

אתר קברי המלכים שימש במקור כמחצבה ענקית, ובכל מקום נותרו סימני חציבה, ורק בשלב מאוחר הפכה המחצבה לאזור קבורה. במהלך העבודות יושרו הקירות בציר מזרח-מערב ונחפרו שני מקוואות לרגלי גרם המדרגות (המדרגות עצמן לא היו קיימות בזמן המחצבה. תחת זאת היה במקום משטח חלק לשינוע גושי האבן).

החפירות נערכו בחורף 2008-2009, ולאחר הפסקה של שלושה חודשים, הן הושלמו במאי 2009. בחפירות הועסקו 15 עובדים מקומיים.

עיקר העבודה כלל את פינוי אדמת הגן, שנעשתה בעזרת שקים גדולים ומשאיות.

שחזור קברי המלכים
ושלוש הפירמידות הנזכרות
בידי יוסף בן מתתיהו

חשיפת הסלע שמעל מבנה הקבר. החתכים הנראים במרכז שייכים אולי לשרידים של אבני הבסיס של הפירמידות שהיו במקום

הקבוצה הראשונה, המוכרת יותר, הגיעה לאירופה, והת-
פזרה בין המאות ה-10 ל-15 ברחבי היבשת.⁴ בני קבוצה זו
מכנים את עצמם 'רום' או 'רומי' – משמע אדם בן גזענו.⁵
הקבוצה השנייה, צועני המזרח התיכון מכונים 'דום' או
'דומארי' – בשפתם גבר או איש.⁷ קבוצה זו התיישבה
בלבנון, בסוריה, בארץ ישראל, בירדן, במצרים, באזורי-
ג'אן ובעירק. לפי אחד מהנרטיבים שהצוענים מספרים על
עצמם, הראשונים שבהם הגיעו לארץ ישראל במאה ה-11
מערב הסעודית, יחד עם צבאו של צלאח א-דין.⁸

סיפור הגעתם של הצוענים לארץ מקורו באגדה
המתארת את עלייתם ונפילתם במזרח התיכון. לפי האגדה
השגורה בפי אנשי הקהילה והמוכתר – עבד אלחכים
מוחמד דיב סלים, פרצה מלחמת אחים בין שני מנהיגי
השבט המרכזי והיחיד אז של הצוענים, שנקרא מורה.
השבט עסק במסחר, בלחימה, בגידול צאן וגמלים ובטיפוח
סוסים גזעיים, וכן בנגינה ובשירה. שתי הדמויות המרכזיות
בשבט היו מנהיג שבט מורה, אל מוהאלל בן רביעה וקולייב
בן רביעה, שנודע בשירתו היפה. לפי המסופר, המלחמה
בשבט המורה פרצה על רקע נישואיה של אלבסוס, אחת
מהנשים היפות בשבט ובת למשפחת אצולה, לנסיך מחוץ
לשבט. אלבסוס נהגה לבקר בשבט לאחר נישואיה, והגיעה
על גבי גמל מיוחד, שלא הניח לאיש מלבדה לרכוב עליו.
בדרכה לבקר את בני שבטה, עצרה למנוחה קצרה בצד
הדרך. קולייב בן רביעה, מנהיג השבט, שיצא לציד, ראה
את הגמל והרגו, מבלי לדעת שהוא שייך לה. אלבסוס
דרשה כי קולייב יומת על ידי קרוב משפחתה, ג'סוס. פרצה
מלחמה, שנקראת 'מלחמת אלבסוס', שהביאה לפילוגם
של הצוענים ולדעיכתם משבט עשיר ומשגשג לחסרי כל
החשופים למשיסות השבטים הערביים. הצוענים התפזרו
ברחבי המזרח התיכון והפכו לנוודים (ומכאן אחד משמו-
תיהם נוודות – אל-ע'ג'ר).

הצוענים בארץ ישראל

על בואם של הצוענים לארץ ישראל ידוע רק מעט. לפי
המסורת, בקרב חיילי צלאח א-דין היו גם לוחמים צוענים
משבט המורה. לדבריהם אף צלאח א-דין בעצמו נמנה על
בני השבט. קבוצת הלוחמים, וצלאח א-דין בראשה, נקראה
'אל נור', בזכות היציאה מתקופת האופל של הצלבנים,
אל האור – נור. בני השבט החדש, אל נור, השתקעו בעזה

ובירושלים. סיפור זה מסביר את השוני במנהגים ובדתם של צועני המזרח התיכון המוסלמים, מאלו של צועני אירופה המוכרים לנו יותר, שהם נוצרים.

בעבר חיו צוענים רבים באזור הר הזיתים. הם עסקו בחקלאות ובעיקר בגידול צאן וכו' ובעיסוקים המוכרים לנו יותר בקרב הצוענים באירופה – ריקוד ובידור, נגינה, עבודות ברזל, קרקס רחוב המבוסס על אילוף דובים וניחוש עתידות. הם התבדלו תמיד מסביבתם, "חיו במנותק מיתר האוכלוסיה ולא היה חיכוך עם האנשים סביבם".⁹ זקני ירושלים מספרים על נשים צועניות שהיו ישובות על הקרקע, ומנחשות עתידות לאחר פיזור עצמות קטנות מרגלי עיזים. כן מסופר על קרקס צוענים עם דב ועיזים. בתקופת המנדט הבריטי הם חיו באוהלים בירושלים, ביפו, בגדה המערבית, וכמה אלפי צוענים נודדים היו בעזה.¹⁰ לפני קום המדינה נטשו הצוענים את האוהלים ועברו בהדרגה למגורי קבע בעיר העתיקה, לאחר שזנחו את עיסוקיהם המסורתיים. מלחמת ששת הימים דלדלה עוד יותר את אוכלוסיית הצוענים בארץ ורבים עברו לירדן.

קהילת הצוענים בירושלים מורכבת כיום משלוש חמולות מרכזיות: סלים, נימר ונורי המקיימות מבנה משפחה מסורתי פטריארכלי. בראש הקהילה עומד המוכתר עבד אלחכים סלים, שאביו המנוח מוחמד דיב

צוענים בירושלים בשנות השלושים

מאהל צוענים בירושלים בשכונת 'סעד וסעיד'
(כ-200 מ' מצפון לשער שכם). בערך 1920

סלים, קיבל את סמכותו עוד מהבריטים, ככל הנראה בשנות העשרים של המאה הקודמת, והמשרה עברה בירושה ונותרה בעינה עד ימינו.¹¹

מעמדם של הצוענים בירושלים

רוב הצוענים בירושלים אינם אזרחי ישראל, אלא בעלי אזרחות ירדנית, אך ברשותם תעודות זהות ישראלית המעניקות להם מעמד של תושבי קבע. הם רשאים להצביע בבחירות לעירייה, ומקבלים קצבאות מהביטוח הלאומי, אולם אינם יכולים להשתתף בבחירות לכנסת. מעמדם של צועני ירושלים הוא בתחתית החברה הערבית. עיסוקם המסורתי בתחום הבידור נזנח כאמור, ורבים מועסקים כיום במוסדות העירייה בעבודות ניקיון, בשירותים ציבוריים ובבניין, ומהם שעוסקים בקיבוץ נדבות.¹² על פי ראיונות עם גורמים בעירייה, מוסדות הרווחה ודו"ח מחקר משנת 2004 שנערך בידי הג'וינט,

קרקס רחוב של צוענים בירושלים.
בערך 1910

כתב מינוי ותמונתו של מוכתר דיב סלים בתקופת המנדט הבריטי.
המוכתר, שנפטר לפני כשלוש שנים, היה אביו של המוכתר הנוכחי, עבד אלחכים סלים

מימין: המוכתר דיב סלים במפגש עם ראש עיריית ירושלים טדי קולק
משמאל: מוכתר הצוענים כיום, עבד אלחכים סלים

שני שלישים מבין הגברים אינם משתלבים בשוק העבודה,¹³ בעוד שרוב הנשים ממלאות תפקידים מסורתיים כמו ניהול משק הבית וגידול הילדים. רוב הילדים אינם מסיימים בית ספר יסודי. בשל מעמדם הנחות, רק מעטים נישאים עם בני האוכלוסייה הערבית המוסלמית מחוץ לקהילה, וגם אז גברים נושאים נשים צועניות ולא ההיפך.

בשל מעמדם הנחות מכונים הצוענים בשמות גנאי בפי הערבים כמו 'נוואר' שפירושו לכלוך. לצוענים מנהגים ומסורות שחלקם ייחודי לקהילה ואחרים משוברים במסורת המוסלמית המקומית.

בעבר לבשו בנות העדה שמלות ומטפחות עם חרוזים שהתנוססו מעל הראש. כל חרוז ייצג חלק אחר בגוף. מנהג נוסף הינו קעקוע, בעיקר מסביב לפרק היד והברך כדי לגונן על אותם חלקים בגוף או על הסנטר. הקעקועים שימשו בעבר לעיטור בקרב הנשים, אך מנהג זה פסק, ואינו קיים עוד בקרב הצעירים. כן סיפרו שבעבר נהגו בני העדה ללכת עם שן זהב, כסמל למעמד וליוקרה. לצוענים שפה משלהם – הדומארי. בשפה זו מלים החוזרות במספר קהילות צועניות בעולם. מדובר כנראה בדיאלקט שמקורו בהודו, שהתפתח במשך השנים בקרב הקהילה. השפה משמשת כיום רק את המבוגרים, והילדים אינם מכירים

לשכת ראש העיר
Mayor's Office
ديوان رئيس البلدية
* היועץ לענייני מו' ירושלים
* היועץ לענייני העדות הנוצריות

עיריית ירושלים
Municipality of Jerusalem
بلدية اورشليم - القدس

יום א' 13 אפריל 2008
ח' ניסן תשס"ח

לכבוד
מר עבד אלחכים סלים
מוכתאר העדה הצוענית
בב חוטה 21
ירושלים

הנדון: מעמדך כמוכתאר

א.נ.,

לאחר מות מוכתאר הצוענים מוחמד דיב סלים לפני כשנתיים מקובל לפי המסורת המקומית שהבן של המוכתאר המנוח "יירש" מעמד זה. ואכן זמן מה לאחר מות אביך המנוח הופעת במשרדי והצגת עצומה של חברי עדה רבים התומכים בך. בעיני המוכתאר חייב למלא תנאי ראשון והכרחי והוא מקובלותו על עדתו או שכונתו. כלל זה מקבל משנה תוקף בשעה שמסיבות שאינן תלויות בעירייה אין מחדשים את תעודות המוכתארים מאז קיץ 2006. מבחינת גורמים עירוניים אנו נוהגים לראות במוכתרים שלא חודש רשיונם כמוכתארים לכל דבר וענין. אותו נוהג אנו מחילים עליך שכן אין לנו ספק שהנך נהנה מתמיכת עדתך ושהנך מייצג נאמנה את האנטרסים שלהם בפני גופים ממלכתיים ועירוניים שונים.

בכבוד רב

מרדכי לוי
יועץ ראש העיר לעדות

מכתב מהעירייה לעבד אלחכים סלים, המכיר בו כמוכתר הצוענים. המוכתר מרבה להציגו, לנוכח התחרות על התפקיד מצד בת דודתו, אמון סלים המתגוררת בשועפת

אותה, ומכאן שהיא תיעלם כנראה בעוד כמה שנים. מנהג נוסף ההולך ונעלם קשור באבלות. בעבר, לאחר הלוויה נהגו המנחמים להגיע לבית האבלים למשך שלושה ימים – בדומה למנהג ה'שבעה' ביהדות, והעלייה לבית משפחת האבל נמשכה שלושים יום. כיום מנהג זה בטל. עם זאת, מנהגים אחרים הקשורים באבלות מתקיימים עדיין: מדי יום חמישי, במשך שישה שבועות לאחר ההלוויה, נערכת אזכרה לזכרו של הנפטר, שבמהלכה אוכלים המשתתפים דברי מתיקה. ביום הארבעים למותו מגיעים המנחמים לבית המשפחה ושוחטים כבש. מדי שנה נערכת אזכרה בחג הרמדאן, ובעיד אל פיטר עולים לקבר.

הצוענים מתחתנים בינם לבין עצמם. לדבריהם, לפני כעשרים שנה החלו נישואי תערובת עם ערבים ואחרים מחוץ לקהילה. החגיגה סביב חתונה צוענית נמשכת קרוב לשבוע ימים. מסופר שבאחת החתונות הוצבה במרכז בימה שעליה רקדה הכלה. הרוב המכריע של הנשים חובשות רעלה (חיג'אב), בעוד שהצעירות לובשות בגדים מודרניים. חלק מהנשים המבוגרות לובש שמלות רקומות מסורתיות.

כמוסלמים, נוהגים הצוענים לעלות לרגל לנבי מוסא ברמדאן ובעיד אל פיטר, ונהוג לשחוט כבשים בטקס חגיגי.

לשאלתי מה מייחד אותם כצוענים השיבו במילה "עאדי" שפירושה – רגיל, כלומר שאין הבדל בינם לבין הערבים סביבם, מה שלא מונע יחס של בוטות וזלזול של החברה המוסלמית כלפיהם.

הנשים הצועניות ומעמדן

רוב הצועניות הן בעלות משפחות מרובות ילדים: ממוצע מספר הנפשות במשפחה עומד על 5.9, לעומת 4.2 בקרב המוסלמים בארץ. יש משפחות רבות שבהן תשעה ילדים ויותר. למוכתר הצוענים, עבד אלחכים סלים, עשרה ילדים. רמת ההשכלה של הצוענים, נמוכה על פי דו"ח של הג'וינט (ראה להלן). הנשים רוכשות השכלה יותר מהגברים. בטווח גילאים שבין 20 ל-40, כעשרים נשים הן משכילות שסיימו תיכון והן בעלות תארים במקצועות כדוגמת סיעוד, חשבונאות, מזכירות, אחיות, חינוך ועוד. רובן אינן נשואות, בניגוד

למעלה: רחוב בשכונת הצוענים
משמאל למעלה: אם צועניה ובנה
משמאל למטה: צועניה שעובדת בעירייה

מדוע שייכות הנשים המשכילות בקהילה כמעט רק לחמולה אחת, המאפשרת לצאת ללימודים. ואמנם יש כבר מספר נשים בחמולת המוכתר שיצאו ללימודים גבוהים והדבר משפיע על כלל נשות העדה, השואבות עידוד לרכוש השכלה. כמקובל מזה שנים, המוכתר מגשר בין הקהילה והרשויות, והפניות הרשמיות למוסדות עוברות דרכו, מתורגמות לעברית ומודפסות על ידו. יש לזכור, עם זאת, כי הנשים בחמולה זו הן מיעוט וניתן לראות בכך תופעה יוצאת דופן. החשיפה לתרבות המערב ולכלים שההשכלה הגבוהה מקנה, הייתה אמורה לעזור לנשים לפרוץ את מעגל העוני, הבערות והעליבות. ברם, הן נתקלות במחסומים חברתיים ומשפחתיים שאינם מאפשרים להן לנצל את כישוריהן והשכלתן.

נגזר על נשים אלו – מסיבות שאינן בתחום שליטתן – להמשיך את אורח חייהן הקודם ולהתמודד בתנאי היומיום הקשים ובמעמדן הסוציו-אקונומי הנמוך. יותר מכל, הן מתקשות למצוא בן זוג מתאים בקהילה שיענה על ציפיותיהן, וכך הדבר גם לגבי בן זוג מחוץ לקהילה, וזאת בשל הדימוי הירוד של הצוענים בחברה הפל-סטינית. נשות הקהילה נמצאות אפוא במלכוד: מצד אחד הן נפתחות לעולם המודרני ומצד שני, בכל הקשור לחיי המשפחה ובני זוג, נבצר מהן לשנות את מצבן.

הצוענים בישראל והרשויות

לקהילה שני מוסדות חברתיים מרכזיים: העמותה לקידום הצוענים ומוסד המוכתרות, המשמש מרכז הסמכות והשלטון בקהילה, ומוכר בידי הרשויות. גוף זה פועל בשיתוף פעולה עם גורמים שונים, כגון עיריית ירושלים, משרד הרווחה והרשויות, שיש בו להביא לחיזוק הקהילה והעלאת רמת החינוך וההשכלה, הוצאת הילדים מהרחוב, ואפשרויות תעסוקה. אך נכון לעכשיו, מדובר רק בתכניות ובגישושים ראשוניים. רק לאחרונה סוכם עם מחלקת החינוך בעירייה שילדי הצוענים יהיו זכאים ללמוד בבית הספר המוסלמי עומריה וכן יקבלו ספרים ועזרי לימוד. בשנים האחרונות יש מספר ישראלים שהתנדבו לסייע לצוענים, על ידי איסוף בגדים, חפצי בית ותרומות. הם גם מנסים לפעול מול העירייה והרשויות כדי להקל על מצוקת הצוענים. יש לציין כי בראש המתנדבים עומדת מורת דרך ידועה, שבאה במגע עם הצוענים בעת סיורים שערכה במקום עם מטיילים והתרשמה עמוקות מעוניים וממצוקתם. שיתוף הפעולה מצד הרשויות והנכונות לסייע עדיין רחוקים מלענות על הצרכים. ועם זאת נתבשרנו לאחרונה (מפי המתנדבים), שהם זכו לאוזן קשבת בעירייה, וכי בקרוב עומד לחול שינוי בכל הנוגע לרווחת הצוענים ובעיקר במה שנוגע לחינוך ולטיפול בנוער. ראוי לציין שהצוענים נחשבים ליסוד

נאמן למדינת ישראל, והמוכתר מרבה להראות למבקרים את עוניים ומצוקתם חרף נאמנותם ללא סייג למדינה.

היחסים בתוך קהילת הצוענים מורכבים, וישנם מתחים רבים. ב-1999 הוקמה 'העמותה לקידום הצוענים בישראל' בידי אמון סלים, קרובת משפחתו של המוכתר. העמותה, השוכנת בשועפת שבצפון ירושלים, מבקשת לקדם את הצוענים בירושלים, בעיקר בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה וכן בשימור תרבותם ושפתם המקורית. העמותה מנסה לגייס כספים ולהשיג סיוע ממתנדבים מישראל ומרחבי העולם. בקרב הקהילה קיימות כיום מחלוקות לגבי הלגיטימיות של גוף זה, המוחרם בידי המוכתר דיב סלים, הרואה עצמו כנציג הנבחר היחיד של הצוענים בירושלים.

הזהות הצוענית מורכבת למדי. היא משלבת מנהגים ומסורות, שחלקם מיטשטש בימינו, לצד ניסיונותיהם לשמור על זהותם וייחודם, הם משתדלים להשתלב בסביבתם ולהיות אזרחים שווים במדינת ישראל.

הערות

1. המאמר מבוסס על "צוענים בירושלים – תושבים בשולי העיר", במסגרת תואר שני במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית. ברצוני להודות לפרופ' נחמן בן יהודה, ד"ר נורית שטדלר, עפרה רגב ודורון יושע, על עזרתם בכתיבת המאמר.
2. שחר ש', **הצוענים – עם הנוודים של אירופה**, תל אביב 2006, עמ' 19.
3. Fraser A., *The Gypsies*, Oxford 1996, pp. 33-40.
4. המפה של נדירות הצוענים מופיעה בספר: McDowell, B., *Gypsies: wanderers of the world*, Washington D.C, National Geographic Society, 1970.
5. Fraser, *Ibid*, p. 25.
6. ניתן לראות את מקורות השם בהתהוותה ושינוי השפה, כפי שעורך Fraser בספרו, ראו: Fraser, pp. 10-32.
7. הצוענים בירושלים: אוכלוסיה בסיכון, דו"ח מחקר, אוקטובר 2004, ג'וינט ישראל, ירושלים, עמ' 2.
8. מתוך תקציר היסטורי כתוב של הקהילה הצוענית.
9. שם, שם.
10. יניב י', **הצוענים בירושלים**, אריאל, ירושלים 1978, עמ' 8.
11. להרחבה ראו: בר ג', **המוח'תאר הכפרי בארץ ישראל**, ירושלים תשל"ט.
12. על פי נתוני דו"ח המחקר של הג'וינט, 90% מן ההורים העובדים בעבודה קבועה מועסקים אצל יהודים או בעיריית ירושלים, 60% מהם עובדים בשירותים ציבוריים, 20% במסעדות וכ-20% בענף הבנייה. ג'וינט ישראל, שם, עמ' 10.
13. שם. שם.

הצוענים בירושלים - אוכלוסייה בסיכון

מתייחס לאותן משפחות שבראשן עומד אחד מבני הזוג. במחקר מצוין גם כי נישואים שניים אינם רווחים בקרב הצוענים.

ד. משפחה צוענית ממוצעת במזרח ירושלים מונה, על פי הסקר, 5.9 נפשות.

ה. רמת ההשכלה בקרב האוכלוסייה הצוענית נמוכה מאוד. כמעט 40% מהגברים והנשים לא למדו כלל בבית ספר ואילו רק מעט יותר מ-4% מהאוכלוסייה סיימה את לימודיה התיכוניים. איש מביניהם לא דיווח על המשך לימודיו מעבר לבית הספר התיכון.

ו. צפיפות המגורים הממוצעת במשפחה צוענית היא כ-3.16 נפש לחדר. כ-70% מהמשפחות הצועניות מתגוררות בדירות בנות חדר או שניים. ברוב המכריע של המשפחות (כ-90%), 9 ילדים או יותר, והן מתגוררות בדירת שני חדרים בלבד. רק 11% מהמשפחות המונות מעל 8 נפשות, מתגוררות בדירה בעלת שלושה חדרים. הדבר מצביע על צפיפות מגורים גבוהה מאוד ועל תנאי דיור קשים ביותר.

ז. רמת החיים נמדדת, בדרך כלל, על פי הימצאותם של כלים ומוצרים בסיסיים להם זקוקה כל משפחה. בסקר נמצא כי מכשיר הטלוויזיה הוא המוצר הנפוץ ביותר (מעל 80%), ואילו המוצרים הנדירים ביותר הם מחשב אישי ומזגן (5%).

הנסיון ליישם את לקחי הסקר על ידי מתן הכשרה מקצועית בתחומים כמו ספרות, קוסמטיקה ומלצרות, לא זכו להצלחה, בין היתר בשל העדר כל רקע של לימודים והשכלה וחיים במסגרת מחייבת.

קהילת הצוענים בירושלים, כמו גם באזורים אחרים, נחשבת לאוכלוסייה נחשלת, בעלת מאפיינים חברתיים-תרבותיים ייחודיים. הקהילה נמצאת במצב סוציו-אקונומי ומדרג חברתי נמוכים. הדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, באי קיומם של נישואים מעורבים בינם לבין המוסלמים. הנישואים הם רק בין בני הקהילה ויש לכך תוצאות גנטיות חמורות, המתבטאות במחלות ובמומים מולדים של תינוקות. כתוצאה מכך במשפחות רבות יש ילדים הסובלים מנכויות למיניהן. מאידך, ישנם מבוגרים רבים משני המינים, מעל גיל 30-40, שטרם נישאו.

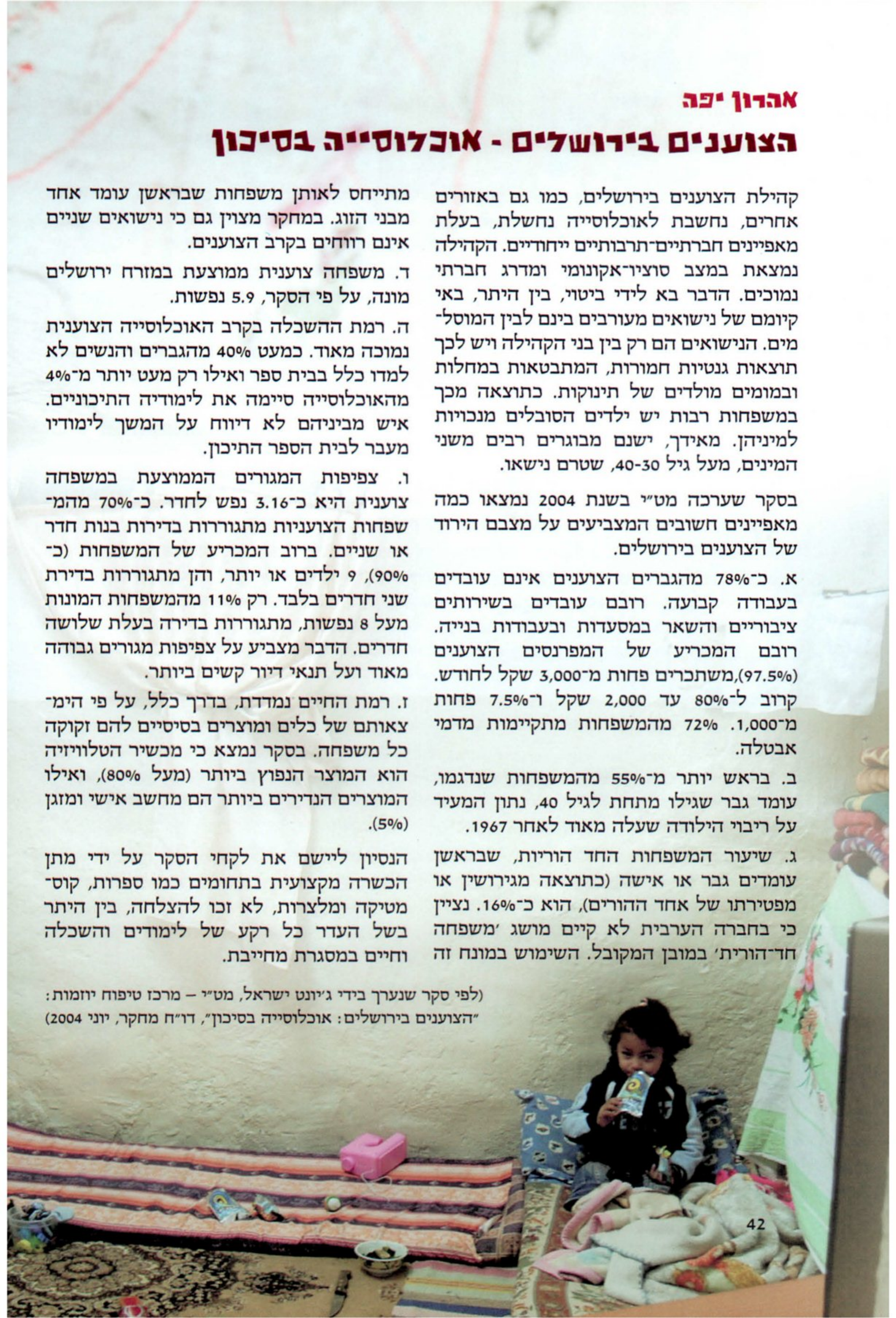
בסקר שערכה מט"י בשנת 2004 נמצאו כמה מאפיינים חשובים המצביעים על מצבם הירוד של הצוענים בירושלים.

א. כ-78% מהגברים הצוענים אינם עובדים בעבודה קבועה. רובם עובדים בשירותים ציבוריים והשאר במסעדות ובעבודות בנייה. רובם המכריע של המפרנסים הצוענים (97.5%), משתכרים פחות מ-3,000 שקל לחודש. קרוב ל-80% עד 2,000 שקל ו-7.5% פחות מ-1,000. 72% מהמשפחות מתקיימות מדמי אבטלה.

ב. בראש יותר מ-55% מהמשפחות שנדגמו, עומד גבר שגילו מתחת לגיל 40, נתון המעיד על ריבוי הילודה שעלה מאוד לאחר 1967.

ג. שיעור המשפחות החד הוריות, שבראשן עומדים גבר או אישה (כתוצאה מגירושין או מפטירתו של אחד ההורים), הוא כ-16%. נציין כי בחברה הערבית לא קיים מושג 'משפחה חד-הורית' במובן המקובל. השימוש במונח זה

(לפי סקר שנערך בידי ג'יונט ישראל, מט"י - מרכז טיפוח יוזמות: הצוענים בירושלים: אוכלוסייה בסיכון, דו"ח מחקר, יוני 2004)

בעקבות הסופר חיים באר בירושלים

נורית בזל

חיים באר יליד ירושלים 1945, הוא סופר, משורר, מבקר ומרצה מחונן לספרות, העושה רבות להפצת הנושא בכל שכבות הציבור. מאז אמצע שנות ה-60 הוא מפרסם בבימות ספרותיות רבות. ספריו – 'שעשועים יום יום' (שירים, 1970); 'נוצות' (רומן, 1979); 'צפור האבן – ירושלים בשירה העברית החדשה' (אנתולוגיה, 1983); 'עת הזמיר' (רומן, 1978); 'גם אהבתם גם שנאתם – ביאליק, ברנר ועגנון – מערכות יחסים' (1992); 'חבלים' (רומן, 1998); 'לפני המקום' (רומן, 2007), נפוצו ברבבות עותקים. ברומנים שכתב שילוב של יסודות אוטוביוגרפיים וסיפורת המקנים לדבריו אופי ייחודי. לשונו מתאפיינת ברבדים עשירים של השפה העברית לתקופותיה מן התנ"ך ועד ימינו, ויש בהן נימה אירונית שלובה בהומור.

באר זכה בשורה של פרסים ספרותיים ובהם: פרס ראש הממשלה (פעמיים), 'פרס ברנשטיין' 1984, 'פרס קוגל' 2000, 'פרס ביאליק' לספרות עברית 2002, 'פרס אקו"ם למפעל חיים' 2005 ו'פרס ישראל וברטה ניומן' מטעם המחלקה לספרות באוניברסיטת בר אילן, 2008. יצירותיו תורגמו לידיש, אנגלית, הולנדית, גרמנית, איטלקית, פולנית וצרפתית. הרומן 'נוצות' הומחז והועלה על ידי התיאטרון הקאמרי. במשך עשרות שנים היה עורך בכיר בהוצאת עם עובד וערך מאות ספרים, ובעל טור ספרותי 'מזיכרונותיה של תולעת ספרים' ב'דבר השבוע'. הוא מכהן כיום כפרופסור לספרות עברית באוניברסיטת 'בן גוריון' ועיסוקו האקדמי מתמקד בזיקה שבין הספרות היהודית העתיקה לספרות העברית החדשה. באר היה מרצה אורח באוניברסיטת תל אביב ולימד ב'סמינר התיאולוגי היהודי' בניו יורק. בצד עיסוקים אלה באר היה ממניחי היסוד ל'סיור הספרותי' בירושלים, והדריך מאות סיורים בעקבות יצירותיהם של ש"י עגנון, יהודה עמיחי ורבים אחרים, ושימש דוגמה לממשיכי דרכו.

המערכת

מסלול הסיור

ספרות קשורה למקום, שכן כל עלילה מתרחשת במקום כלשהו. הסופר חיים באר אומר על כך בלשונו הציורית "מעניין לראות מאיזו ביצה בקע האפרוח הספרותי...". במשך שנים רבות הוא הוביל את שוחרי 'הצליינות הספרותית בירושלים' אל מחוזותיהם של ש"י עגנון, י"ח ברנר, דוד שחר וסופרים אחרים.

סיורים 'בעקבות סופרים וספרים' הפכו פופולאריים מאוד בשנים האחרונות, ומי אם לא הסופר חיים באר, מראשוני המטיילים בעקבות סופרים וספרים, ראוי שיטיילו בעקבותיו ובעקבות ספריו.

סיורנו יתחיל בבית הספר בו למד הסופר, משם נמשיך לביתו, ולמספר תחנות הקשורות לתולדותיו. ספריו שזורים באתרים ירושלמיים רבים, ואין במאמר זה אלא 'טעימה' ממקומות אלו.

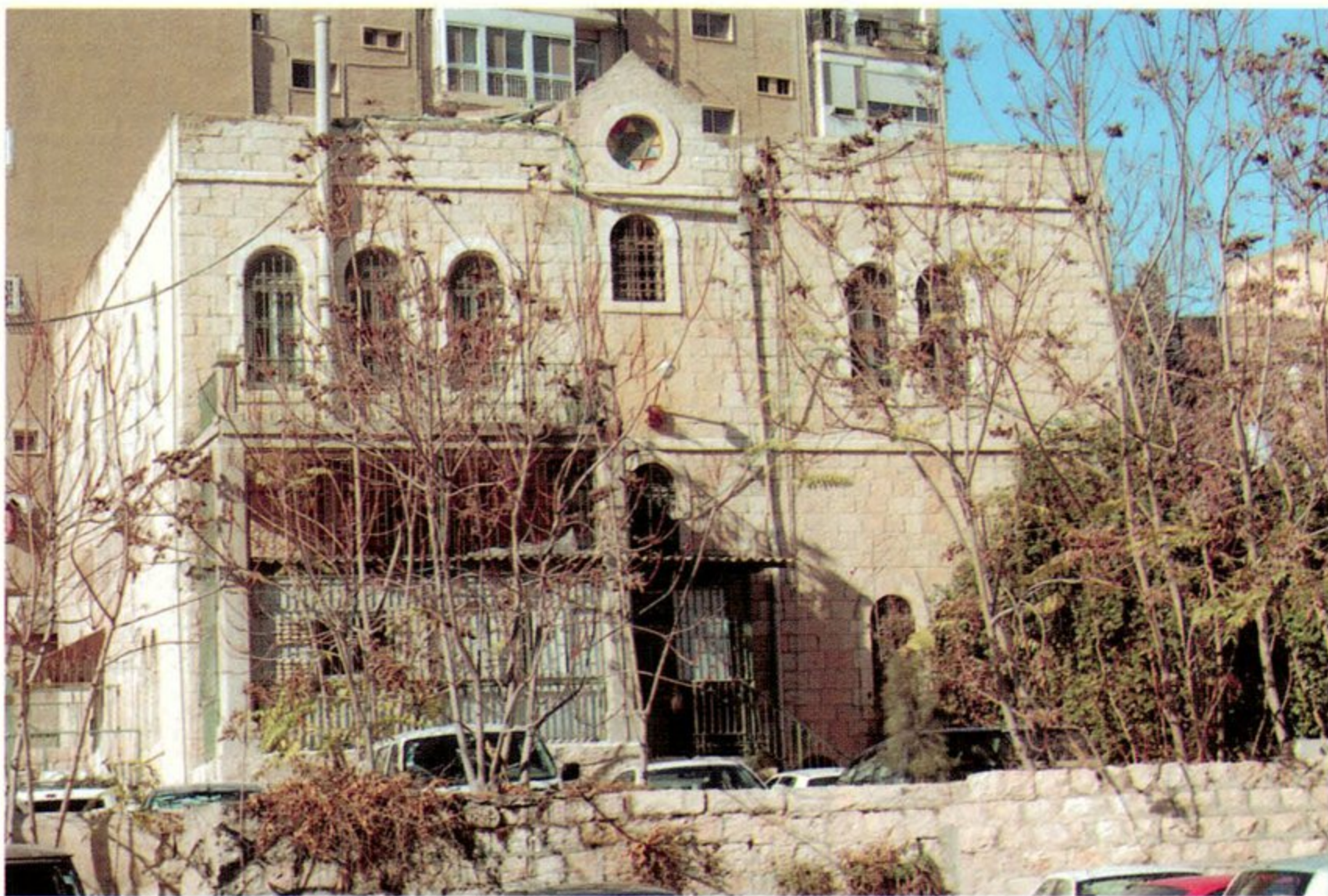
רחוב מבוא המתמיד פינת מאיר שחם, בית הספר 'מעלה'

הבניין המוזנח שבנייתו הנאה עדיין ניכרת בו, היה ביתו של ערבי עשיר, סוחר טבק ממשפחת חסבון. הוא עזב את העיר בזמן המאורעות, ובמקום שוכן בית הספר הדתי היוקרתי ביותר בראשית המדינה, 'מעלה', השייך לזרם 'המזרחי'. בבית ספר זה למדו בנים ובנות, ופעל בו שבט הצופים הדתיים 'משואות', שבניו ובנותיו רקדו בו יחד, ובכל זאת הקפידו על שמירת מצוות. מבין בוגרי בית הספר נזכיר את פרופ' אביעזר רביצקי, הארכיטקט דויד קסוטו ויסכה, בתו של הפרופ' ישעיהו ליבוביץ. בית הספר היה ברמה גבוהה ונשלחו אליו גם ילדים מבתיים חילוניים.

חיים באר התגורר במרחק רב מהמקום, אך אמו לא היססה לשלוח אותו למוסד זה החל מכיתה א', כדי שיזכה בחינוך ראוי ב"בית ספר מעולה... שבו למדו ילדיהם של מורים ופקידים ולא ילדי רחוב" (באר). אחדים מגיבורי ספריו למדו גם הם ב'מעלה'.

רבים הם סיפורי ילדותו הקשורים למקום: ניסיונותיו להקסים את חבריו התלמידים בהפסקות, בסיפורים אותם 'חיבר' בזמן השיעור, תיאור בית הספר השכן, בית חינוך ('בית לכלוך' בפי תלמידי 'מעלה', בשל היותו בית ספר של זרם העובדים), בו ערכו טקס לכבוד יום הולדתו של ביאליק, כאשר בכיתתו של הסופר התפללו לרגל עשרה בטבת, יום תחילת המצור על ירושלים. סיפור אחר נסב על עוזר השרת בבית הספר שהציע לחיים, שמצא לא פעם מפלט מן השי-עורים בכוך השרתים, לא לבזבז את זמנו בבית הספר וללמוד מקצוע מעשי. השרת הסב את תשומת לב עוזרו לידידיו של חיים והזכיר לו שבבית הספר היה בעבר תלמיד עם ידים דומות, ידי משורר, הלוא הוא יהודה עמיחי...

חיים לא אהב את בית הספר. לא פעם סיפר, שהיה מגיע לשם כמו 'פקיד הסת-דרות' בשעה עשר, ובשעה שתים עשרה כבר 'שחררה' אותו המורה לצרפתית מהשיעור. בשעות שלא ביקר בבית הספר שוטט ברחובות ירושלים, ולמד להכיר בה כל אבן וכל פינה.

בית ספר 'מעלה', שבו למד חיים באר (כיום בניין משרדים). מבט מצפון

תחנה שנייה –

רחוב בן יהודה 2, בניין סנסור

הבניין הראשון בירושלים, שנבנה כבית משרדים בשנות השלושים, הוא בניין 'סנסור' רב המידות, בתחילת רחוב בן יהודה ובסמוך לכיכר ציון. בדומה לבית חסבון, גם הוא נבנה בידי ערבי עשיר, סוחר סיגריות. בבניין עשרות משרדים, וקל ללכת בו לאיבוד. ב'חבלים' מסופר כיצד מידי שנה הלך חיים עם אביו למשרדו של עו"ד ד"ר אמדור ששכן בבניין סנסור, כדי לשלם את שכר הדירה השנתי, ולאחר תעיה ארוכה במסדרונותיו המעוגלים של הבניין, הגיעו למקום. בכל שנה, מאז היותו בן ארבע ועד שמלאו לו 14 שנים, היה ד"ר אמדור שואל את הילד: "אתה רוצה להיות אדווקט כשתהיה גדול?" ומבלי לתת לילד שהות לענות, קבע בפסקנות: "תהיה מה שתהיה ובלבד שלא תכתוב ספרים...". לעומתו, האב היה מזהיר את הילד בצאתם מהמשרד: "רק שלא תהיה אדווקט... שלא תלמד משפטים... משפטים כל ידעום, הללויה!"

בבניין 'סנסור' הייתה חנות לממכר ספרים ברוסית, שבפתחה התוודע גיבור 'נוצות' לגובה בית היתומים, מרדכי לדר. הלה סיפר לו על פופר לינקיאוס, דמות חשובה ביותר, אך לא מפורסמת מווינה של המאה ה-19, שהכין תכנית להצלת העולם מרעב עתידי. לדר מעריצו, 'גייס' את הילד ל'צבא התזונה' שהקים, בעקבות נבואתו של לינקיאוס.

בבניין שכן בעבר 'קפה וינה', שם סיפר לדר לילד על תכניותיהם.

תחנה שלישית –

רחוב בני ברית 18, ספריית בני ברית

במקום נבנתה הספרייה המרכזית של משכילי ירושלים, לרגל מלאת 400 שנה לגירוש ספרד. הספרייה שנקראה 'מדרש אברבנאל', הועברה בשנות השלושים להר הצופים, והמשיכה לשמש את תושבי השכונה כספרייה ציבורית. בילדותו שאל חיים ספרים בספריית האדון מרכוס, שהייתה סמוכה לביתו. לאימו היה הסכם עם אדון מרכוס: היא תתן לו עבור בנו

בניין סנסור במבט מרחוב יפו. בניין המשרדים הראשון בירושלים, שהוקם בשנות השלושים. המקום שבו קיבל חיים עצה מהעו"ד של אביו: "רק אל תהיה סופר...".

למעלה: קבר נבי עוקשה ליד 'בניין
ההסתדרות'. למטה: לולאות אבן
לקשירת החמורים, ליד נבי עוקשה

ספריית בני ברית (כיום מוסד חינוכי). בעבר הספרייה המרכזית
של משכילי ירושלים, שאליה הגיע באר בגיל מבוגר יחסית

תחנה רביעית –

רחוב שטראוס, הקימרייה ונבי עוקשה

בגן הציבורי שלצד מבנה 'בית ההסתדרות', בלב שכונה דתית, מתגלים לעינינו באופן בלתי צפוי צריח מסגד ומבנה קבר מוסלמי. לפי המסורת קבורים שם ארבעה בני משפחת קימר, שלחמו במלחמות צלאח א-דין לכיבוש הארץ מידי הצלבנים, ופה מצאו את מותם.

חיים באר סיפר במאמרו 'עיר לא מושגת' ('מנחה לירושלים', אריאל, 1995), על אחד המיתוסים הירושלמיים: פה 'פתחא דקרתא', שער העיר בו יישב משיח בן יוסף, שיכשיר את הקרקע לבואו העתידי של משיח בן דוד. בעבר נהגו בני משפחת ריבלין לשאת תפילות במקום זה, כדי להסיר פורענות מישראל.

חיים הרבה לבקר במקום בימי ילדותו, התעכב בו בדרכו לבית הספר, ולכאן

שמשון מהמכולת שלה יותר ביצים, שניתנו במשורה בתקופת הצנע, והוא ישאיל לבנה ספרים ביד נדיבה. לימים התבדח האדון מרכוס ואמר: "תראו מה קרה מהסכם זה, בני נראה כשמו – שמשון, ואילו חיים היה לסופר..."

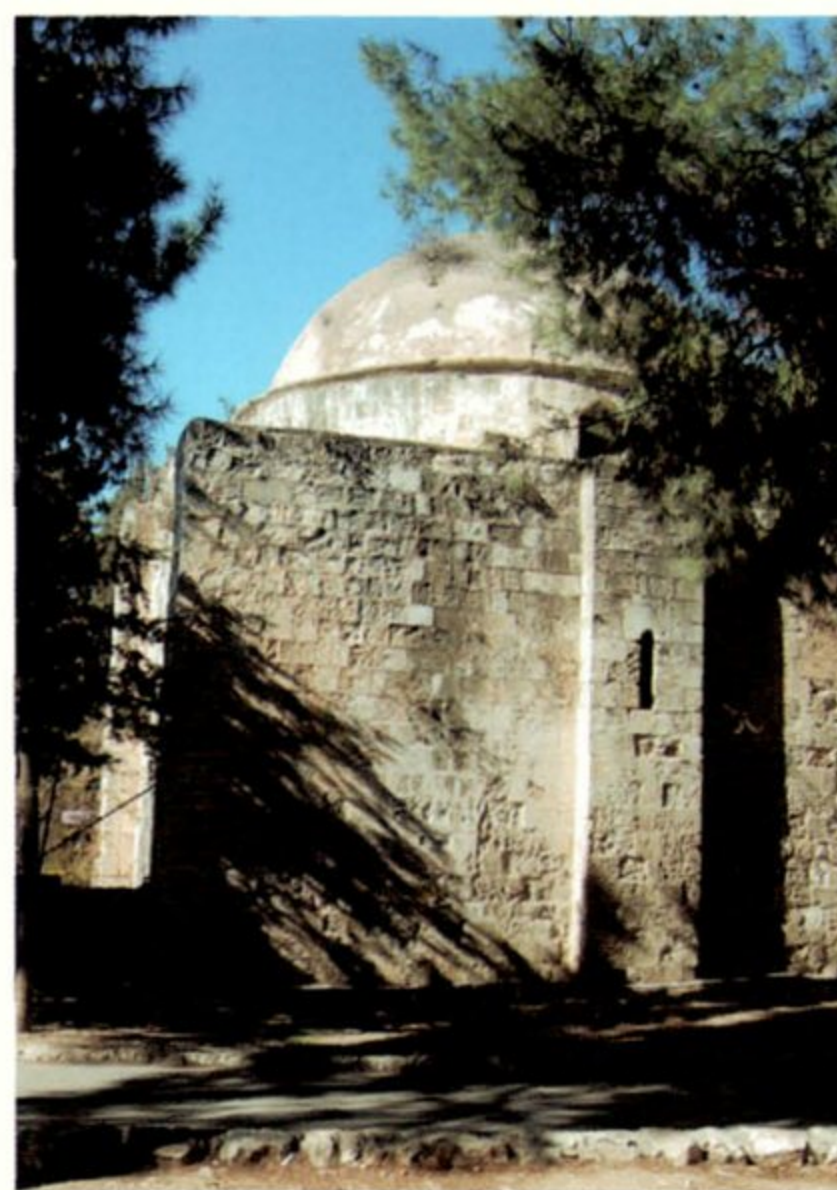
לספריית 'בני ברית' הגיע חיים באר רק בגיל מבוגר יותר.

אחד הסיפורים המרגשים ב'חבלים' נסב על סבתא חנה החרדית, שמעולם לא הלכה לבית ספר ולמדה לקרוא בכוחות עצמה רק לאחר שהתאלמנה. מרגע שידעה לקרוא, בילתה ימים רבים בספרייה ואת תוכן הספרים שקראה סיפרה לחברותיה, כשישבו בשעות אחר הצהריים על שרפרפים קטנים בחצר בתי אונגרין שם גרו.

גם מרדכי לדר וגיבור 'נוצות' בילו בספריית 'בני ברית', במקום שהכינו את תכניות 'צבא התזונה'.

בית קמארה, בפינת הרחובות ילין ופרס,
המתואר בספרו של חיים באר 'נוצות'

קבר מוסלמי (הקמרייה), שבו נקברו לפי
המסורת ארבעה מלוחמי צלאח א-דין

הכתוב באותיות שחורות רבועות, שחיבר חברו ושכנו, הרב יצחק ניסים: "מקדש אור חמדתי זכור זכרתיהו, ועל ראש שמחתי בין עיני שמתיהו / ומכתלי ביתי ניכר כי שיחרתיהו". שנים רבות הייתה כתובה מתחת לשיר המילה 'קיטש'. חיים באר סיפר במאמרו 'עיר לא מושגת' (1995), שחשב שאלמוני כתב זאת כחוות דעת על השיר, עד שנתקל בידיעה ב'דואר היום' מיולי 1929, שבה סופר על אסון שאירע בביתו של צבע ירושלמי, שעה שאשתו, בנסותה להציל את בתה הקטנה משרפה, נכוותה קשות ונפטרה בייסורים רבים. שם אישתו של אותו צבע היה רבקה קיטש. אישור על קיומו של צבע ירושלמי בשם קיטש מסר לי גם שי פרקש, חוקר ציורי קיר וצייריהם. בית קמארה הלהיב כנראה את דמיונו של הסופר, ולכן שיכן את מרדכי לדר בספרו 'נוצות', בקומה השנייה של אותו בית. במקום אחר תיאר באר את מרדכי לדר עומד על גג הבית ומאיים לקפוץ ממנו.

הגיע בשיטוטיו בשבתות. הוא גילה שרידי לולאות אבן, ששימשו ככל הנראה לקשירת החמורים של המוסלמים שהגיעו למסגד ולקברים שבסמוך. היום שוקקת החצר ילדים חרדים, הבאים לבלות בגינה הציבורית ששוקמה זה לא מכבר.

תחנה חמישית –

רחוב דוד ילין פינת רחוב פינס, בית קמארה

'רוחמה' היא שכונה קטנה השוכנת מצפון-מזרח למחנה יהודה, שרק מעטים מבקרים בה. השכונה הוקמה ב-1921, ושמה נלקח מהפסוק המקראי: "וריחמתי את לא רוחמה, ואמרתי ללא עמי עמי אתה" (הושע ב, כה).

בפינת הרחובות ילין ופרס עומד בית יפה שאבניו אדמדמות, שנבנה בידי מר קמארה. בעל הבית הניח מול שער הכניסה ריבוע שחור על הקיר, זכר לחורבן בית המקדש. מתחתיו היה שיר

בית הכנסת 'בת ציון' במבשרת ציון.
מנציח את שם ביהכ"נ שבו התפלל אביו
של ח' באר בירושלים, ואשר הוקדש
לאשתו הראשונה ל' בת ציון

כנסת מיוחדת זה, שפעל רק בשבתות
ובחגים. בין המתפללים במקום היו גם
כאלה שלא שמרו מצוות. האב עיצב
את רוח בית הכנסת כלבבו, ונתן בו במה
לחזנים מתחילים, כדי שיוכלו להתנסות
בהופעה בפני ציבור.
לאחר מות אביו המשיך הסופר

תחנה שישיית –

בית הספר ברחוב דוד ילין פינת רחוב מתתיהו

מבנה בית הספר עומד במקום שבו היה
בעבר 'בית אהרון', תלמוד תורה ספרדי
לבנים. בבניין זה קיים אביו של חיים,
אברהם רכלבסקי, בית כנסת לזכר אשתו
הראשונה לובה-אהובה בת-ציון. "היא
הייתה פייניסטית, וניגנה כל כך יפה את
שומן", סיפר אביו של הסופר, והוסיף,
שכאשר עלתה מקייב בעקבות אביה
הציוני, "כמשה כאן במהירות".

בפינת אחת הכיתות, הוסב ארון
הכיתה לארון קודש. האב היה מגיע לבית
הספר בשעות אחר הצהריים, מזיז את
הארון אל כותל המזרח, פורס מפות על
שולחנות התלמידים, והופך את המקום
לבית כנסת. הוא נהג לומר שמאז שחיילי
פטלורה רצחו את משפחתו באוקראינה,
לא האמין באלהים, אך הדבר לא מנע
ממנו לקדש את זכר אשתו דווקא בבית

ארון הקודש ותשמישיו שהועברו מבית הכנסת בירושלים למבשרת ציון.
השם 'בת ציון' נלקח מבית הכנסת המקורי בירושלים, שהוקם בידי אביו של חיים באר

ארון הקודש של בית הכנסת אחוה

להתפלל בבית הכנסת, שהמשיך לפעול עד שמתפלליו הזדקנו והאזור התרוקן. שרידיו הועברו לבית הכנסת של מרכז הקליטה במבשרת ציון, הנקרא 'בת ציון'. חלק מתשמישי הקדושה משמשים כיום את המתפללים במרכז הקליטה, ואלו שאינם בשימוש, נשמרים בארון המקורי ששימש את אביו של חיים באר וחבריו.

תחנה שביעית – בית כנסת 'אחוה'

עם בנו חיים לשחרית ערב פסח, לשיעור הסיום של מסכת פסחים ולסעודת הבכור-רות. "אנחנו, הבכורים, חייבים ביום הזה לענות את נפשותינו ולצום, לאות תודה לאלוקי צבאות על שהפלה בינינו לבין המצרים, צום שרק סעודת מצווה הנערכת לאחר סיום לימוד מסכת, יכול לשבור אותו", כך הסביר האב לילד ('חבלים', 1998, עמ' 112). בסיום התפילה עבר

שכונת אחוה הקרובה לבית משפחת רכלבסקי, נוסדה בשנת 1908 בידי אגודה בשם זה, שנודעה בעזרה הדדית בין חבריה, בבחינת מצוות 'ואהבת לרעך כמוך'. בשכונה היו 22 בתים ובית כנסת אחד, שבו נהג אביו של חיים להתפלל בימי חול, כאשר בית הכנסת 'שלו', היה סגור לתפילה.

האב הגיע לכאן לשיעור יומי, ולכאן בא

בית כנסת 'אחוה' כיום. כאן נהג אביו של חיים להתפלל בימי חול, כאשר בית הכנסת 'שלו' היה סגור לתפילה

'תנובה'. לא פעם אמרה האם, כי היא ראתה בסניף זה מפעל שעל הקמתו הגיע לה פרס ישראל. ואמנם בזכותו יכלה לגדל את ילדה, פרי בטנה האהוב, ללא מחסור.

הסופר הפליג בתיאורים על ביתו ועל חנות המכולת הקטנה של הוריו: הזיכרון הראשון שלו היה בהיותו בן שלוש וחצי, בעת שאביו הצילו בחיבוקיו בעת ההפגזות על ירושלים. פעם אחרת הציל הילד את אביו, כשלא רצה שילך להזמין סחורה בסניף הראשי של 'תנובה' שברחוב יחזקאל, במקום שנפל באותו יום פגז. הסופר מתאר את ביקוריהם של הדוד יעקב מנהלל והדודה נחמה, שבאה מידי פעם מתל אביב לתנות את צרותיה בפני אחותה, 'הכותל' שלה. באר תיאר בדרך גרוטסקית ומצמררת את חגיגת בר המצווה שלו, שאליה הזמין האב מכר בדים כמו הרב זווין, הרב קיפניס והרב סנדומירסקי, אך גם את כל החלכאים והנדכאים של השכונה.

האם לא אהבה את הבית בגאולה ורצתה לעבור לשכונת קריית היובל שנבנתה בשנות החמישים. זאת, למורת רוח האב שאמר, כי לא עלה לארץ כדי לגור בשוליים המזרחיים של תל אביב... והתכנית בטלה.

ב-1988 חיים היה אדם מבוגר ובעל משפחה, שהתגורר ברמת-גן ולידו גרה אמו האלמנה. יום אחד כששב מירושלים סיפר בצער לאמו, שהבית בו גדל עומד לעבור הסבה ל'גאולה סנטר'. אמו ניחמה אותו באמרה כי הבית הוא לא המבנה, אלא האנשים שחיים בו.

הסופר שימר במילותיו את הבית ויוש-ביו ואת הזיכרונות הרבים. כשאמו הלכה לעולמה, הוא לחש לה בעת פיזור העפר על עיניה, כי ספריו יהיו לה פרס ישראל ממנו.

שמו של הסופר – באר, מנציח את מקורו: ברכה אברהם רכלבסקי, שהביא אהו לעולם, וגידלוהו להיות מה שהוא.

שמש בית הכנסת בין הבכורים הצמים וכיבד אותם בעוגה. כאשר הגיע אל חיים ואל אביו, ומבלי שכיבד את הילד בעוגה אמר לו: "אתה אינך פטר רחם, זונעניו". כך באופן ישיר ובוטה, הוא גילה לחיים את שהוריו הסתירו מפניו עד כה: "לא סיפרו לך שהיו לה (לאימא שלך) ילדים שמתו לפני שנולדת?" (שם, עמ' 113). האב נתן לחיים מחצית מהעוגה שקיבל, ניסה לטשטש את דברי השמש, ולעודד אותו שלא להתייחס לעבר, אלא לשאת פניו אל העתיד, וכמובן, שלא יחקור את אימו בנושא. אך הסוד שהתגלה לילד לא הניח לו.

תחנה שמינית – רחוב מלכי ישראל 16, המכולת ובית הסופר

דרומית-מערבית למבנה בו שוכנים היום אופטיקה גאולה ובנק המזרחי, הייתה דירתה הקטנה של משפחת רכלבסקי. האב הביא לדירה שהייתה ביתו עוד בימי נישואיו הראשונים את האם, וזו בדרכה ההחלטית, הוציאה מהבית כל פריט שהיה קשור ללובה, האישה הראשונה, ואף החליטה לפתוח במקום סניף של

המקום שבו התגוררה משפחת באר, והייתה גם 'המכולת המיתולוגית', שבאר התרפק עליה בתיאוריו (כיום מרכז מסחרי)

יגאל גרייבר

שיח' עז א-דין אל קסאם

וראשית המרד הפלסטיני

מבוא

ב־20 בנובמבר 1935 בשעה עשר בבוקר, לאחר קרב בן כארבע שעות בהרים שמצפון-מערב לעמק דותן, נהרג שיח' עז א-דין אל קסאם מכדורי הצבא הבריטי. כשבועיים לאחר מכן, בישיבת מרכז מפא"י, אמר דוד בן גוריון בחושו הנבואי: "זאת היא הפעם הראשונה שיש לערבים מעין תל חי... 'טרומפלדור הערבי'". פעילותו, אישיותו והמיתוס שהותיר אחריו לא נשכחו בקרב הפלסטינים, שראו בו סמל. החמאס ראה עצמו כממשיך דרכו, ואף קרא לזרועו הצבאית 'גדודי עז א-דין אל קסאם'. באמנת היסוד שלו, בסעיף השביעי, נאמר: "התנועה קשורה בקשר אמיץ להופעת השאהיד עז א-דין אל קסאם ואחיו המוג'אהדין". רקטות הקסאם נושאות את שמו, ולא בכדי.

למעלה: קברו של שיח' עז א-דין אל קסאם בנשר. מימין: תמונתו של אל קסאם.

ראשית הדרך

עז א־דין עבדל קאדר מוצטפא אל קסאם נולד ב־1882 בעיירה ג'בלה דרומית לעיר לטקיה שבסוריה. מוצאה של המשפחה מעיראק, וכל בני המשפחה היו אנשי דת. אל קסאם למד בבי"ס דתי בכפר וב־1896 נסע לאוניברסיטת אל אזהר בקהיר ללמוד לימודי אסלאם (שריעה). באל אזהר היה תלמידו של מחמד עבדו, הוגה דעות ומנהיג מוסלמי ידוע, והוא הושפע ממנו רבות. כן הושפע מפעילות התנועה הלאומית המצרית, ואף השתתף בהפגנות ובפעילות נגד השלטון הבריטי במצרים.

לאחר שהוסמך כאיש דת (עאלם) ב־1903, חזר לכפרו בסוריה ושימש מורה ואיש דת קנאי, שהטיף לחזרה בתשובה. הוא הקפיד על מצוות הדת קלה כבחמורה, ושימש דוגמה אישית בהתנהגותו ובהסתפקותו במועט בחייו הפרטיים. אל קסאם הדביק את אנשי כפרו בלהט אמונתו. לפי המסופר נשות העיירה יכלו להסתובב בה בימי השישי חשופות פנים, היות שכל הגברים היו בתפילה במסגדים. כן אירגן חבורה מנא־מניו שהתנכלו לשיירות של מבריחי אלכוהול.

עם פלישת איטליה לטריפוליטניה (לוב), שהייתה חלק מהאימפריה העו־ת'מאנית, בספטמבר 1911, הטיף אל קאסם לג'יהאד נגד הכופרים האיטלקים. ביוני 1912 הוא אירגן חבורת מתנדבים שלחמה באיטלקים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התנדב לשירות בצבא העות'מאני, למרות שכאיש דת הוא לא היה חייב בגיוס. הוא נשלח לדמשק, עבר אימונים צבאיים ושימש בצבא כמטיף דתי.

עם סיום המלחמה שרר תוהו ובוהו: הצבא הבריטי חנה בדרום סוריה, צבאו של האמיר פייצל שהה בדמשק וכוחות צרפתיים חנו לאורך החוף. באזורים הכפ־ריים שלט אי סדר והכנופיות עסקו בביזות האוכלוסייה האזרחית. אל קסאם ארגן בג'בלה מיליציה מקומית כדי להגן על התושבים. הוא אסף תרומות ומכר את רכושו הפרטי כדי לרכוש נשק לאנשיו.

על פי הסכם סייקס-פיקו מ־1916 בין הבריטים לצרפתים, סוריה ולבנון היו אמורות להיות באזור הצרפתי, והצבא הבריטי נסוג דרומה (זה הרקע לאירועי תל חי ב־1920). בשטח המשיכה לשרור אנרכיה ומספר כנופיות נלחמו נגד הצבא הצרפתי. אחת מהן הייתה כנופייתו של אל קסאם שנמצאה בהרי אנצא־רייה, וניהלה משם מלחמת גרילה.

בשלב מסוים שלחו הצרפתים לאל קסאם את אחד מקרובי משפחתו בהצעה למשרה בכירה במינהל המקומי, אך הוא סירב להצעת השוחד והמשיך בלחימה. הצבא הצרפתי השתלט אט אט על שטחי לבנון וסוריה, במיוחד לאחר שהנחיל תבוסה ביולי 1920 לצבאו של האמיר פייצל. אל קסאם, שאנשיו פחתו בהדרגה, נאלץ לברוח ממקום למקום, שכן הצרפתים הוציאו נגדו גזר דין מוות בהיעדרו. בסופו של דבר, בעזרת דרכון מזויף ועם כמה מאנשיו, הגיע לביירות ומשם דרך צידון ועכו נחת בראשית 1921 בחיפה.

מסגד 'אל איסתיקלל' בחיפה,
שבה החל אל קסאם בפעילותו

פעילותו בחיפה

את לילם הראשון בחיפה בילו אל קסאם ואנשיו בביתו של אחד מנכבדי העיר. זמן קצר אחר כך הצטרפו אליו אשתו וילדיו והוא עבר לגור בעיר העתיקה בחיפה. היה זה אזור עוני שתושביו היו בעיקר פלאחים שהיגרו לעיר כדי לחפש פרנסה וחיו בתנאים קשים מאוד. אל קסאם מונה כמורה בביה"ס המוסלמי בעיר, אך את רוב זמנו הקדיש לטיפול בעניים.

במקביל לעבודתו כמורה הוא החל להטיף במסגד ג'רינה שבעיר. פעילותו בקרב עניי השכונה נעשתה ביוזמתו וללא כל תמורה, והוא נהנה מפירסום וממעמד מיוחד. עם זאת קנאותו הדתית וגישתו הקיצונית גרמו לחילוקי דעות עם ראשי הקהילה המקומית, ובשנת 1925 הוא פוטר מבית הספר.

אותה שנה הוא מונה כאימאם במסגד 'אל איסתיקלל' (העצמאות), שבנייתו הושלמה באותה עת. ביוזמתו הוא פתח בערבים כיתות לימוד למבוגרים חסרי השכלה מקרב הפלאחים והטיף לחזרה לערכי האיסלאם. יש לציין כי אל קסאם קיים מספר כיתות נפרדות, על מנת שאנשי כיתה אחת לא יכירו את אנשי הכיתה האחרת, זאת מתוך כוונה למדך בין האנשים ולאתר ביניהם מועמדים מתאימים לפעילותו. הוא פעל גם במסגרות פוליטיות ונמנה ב-1928 על מקימי 'אגודת הצעירים המוסלמים', שגם בה ראה מאגר לגיוס מועמדים מתאימים לתכניותיו. בראשית 1930 היה מקורב לפעילים פוליטיים חיפאים שנמנו עם מקימי מפלגת 'אל איסתיקלל'.

ב-1939 הוא פוטר שוב ממשרתו במסגד בשל קיצוניותו ומונה כרשם נישואים מטעם בית הדין השרעי בחיפה. תפקיד זה חייבו להרבות בנסיעות בכפרי האזור, והוא ניצל זאת לאיתור מועמדים לתכניותיו.

תחילת ההתארגנות המחתרתית

לאור נסיונו ורקעו, הגה אל קסאם תכנית סודית להקמת אירגון טרור וגרילה, בת ארבעה שלבים:

שלב של הכנת הנפשות; הפצת רוח המהפכה ואיתור מועמדים לגיוס; הקמת תאים חשאיים והקמת ועדות (לאיסוף תרומות, לקניית נשק, לאימונים, למודיעין ועוד); תחילת פיגועי טרור והכרזה על המהפכה ויציאה למאבק מזוין.

זמן קצר לאחר הגיעו לחיפה, החל אל קסאם ליישם את השלב הראשון בתכ-

ניתן, בנצלו לשם כך את תפקידיו ופעילותו החינוכית בין הפלאחים. השלב השני של הקמת תאים חשאיים וממודרים זה מזה, החל כנראה במחצית שנות העשרים. מנסיונו בעבר הוא העדיף את האוכלוסייה הכפרית הפשוטה על פני העירוניים. לאירגונו קרא 'היד השחורה' (אל כף אל אסווד). עם פרוץ מאורעות תרפ"ט/1929, אחד מראשוני מגוייסיו היה חליל מחמד עיסא 'אבו אברהים הגדול' משפרעם. הוא דרש מאל קסאם להכריז על מרד ויציאה למאבק מזוין, אך אל קסאם סבר כי התשתית עדיין לא מוכנה. יש לציין כי עקרון המידור – חלוקה לתאים/קבוצות חשאיות, שאינן מודעות לפעילותם של אחרים, לא היה מוכר עד אז בארץ, ואל קסאם היה הראשון שיישם אותו. זאת בהנחה שאם אחד ממגוייסיו יהיה סוכן בריטי או שיפול בשבי ויישבר בחקירה, הוא יוכל למסור רק על מספר מצומצם של אנשים ושאר האירגון יוכל להמשיך בפעילותו.

התאים שהוקמו מנו ארבעה מגויסים וראש תא. אנשי כל תא לא הכירו כאמור את אנשי התאים האחרים, עקרון זה אומץ שנים רבות אחר כך על ידי ארגוני הטרור הפלסטינאים. לקראת תחילת פעילות הטרור הבהיר אל קסאם את מטרותיו: 1. ביטול השלטון הבריטי בא"י ואם מטרה זאת תושג, ממילא תתבטל גם הישות הציונית שתלויה בו. 2. התפטרות ההנהגה הלאומית הפלסטינית בארץ עקב אי יכולתה להוביל את העם למאבק מזוין. 3. להכין את האנשים למרד על ידי אימון של מאות לוחמים והשגת נשק וכסף. 4. עריכת הסכמים עם אויבי בריטניה להשגת תמיכה באירגונו.

כמוסלמי אדוק וקנאי, ביקש אל קסאם לקבל 'פתווה' (אישור דתי) לביצוע פעולות טרור. ב-1930 הוא אמנם קיבל זאת מהשיח' הסורי באדר א-דין אל תאג'י חסין, שהתירה שימוש בכוח נגד הבריטים והיהודים.

ראשית פעולות הטרור

א. הרצח ביגור

ב-5 באפריל 1931 בשעה 21.30 חזרה לקיבוץ יגור עגלה רתומה לפרדות נושאת 12 מחברי הקיבוץ, שיצאו מספר שעות קודם לכן למסיבה בשכונת נשר שבפאתי חיפה.

במרחק של כ-200 מ' מהכניסה לקיבוץ הונח להם מארב. מהיירות נהרגו שני בחורים ובחורה ונפצעו עוד ארבעה. ההלוויה יצאה למחרת היום מחיפה, שם ספד להם בן גוריון בנוכחות של כעשרת אלפים איש. הגופות נטמנו בקבר אחים בקיבוץ.

הממצאים בשטח ושיטת ביצוע הרצח העידו כי לא מדובר באירוע פלילי רגיל אלא ברצח פוליטי. השלטונות הבריטים הכריזו על פרס כספי גבוה למי שיביא מידע לאיתור הרוצחים. המוסדות היהודיים והש"י ערכו חקירות נרחבות והשקיעו מאמץ רב לאיתור מבצעי הרצח. הרוצחים לא נתפסו, אלא רק לאחר חשיפת מבצעי

הרצח בנהלל (להלן) ובמהלך משפטם, הסתבר כי לבריטים היה מידע רב על פעילות הכנופיה מסוכנים שהפעילו, שדווחו להם פרטים עוד לפני ביצוע הרצח, אך הם לא מנעו זאת.

ב. רצח שמואל גוטרמן בכפר חסידים

במוצאי שבת 5 למרץ 1932, שהו בשעות הערב בצריף בכפר חסידים, הבעל שמואל גוטרמן ואשתו שרה. לפתע נורתה יריה בודדת דרך חלון החדר המואר, ושמואל נהרג במקום.

המשטרה הבריטית שהגיעה למקום גיששה באפלה ובשלב מסוים אף ניסו לטעון כי מדובר ברצח על רקע רומנטי. רק בסוף 1933 הוברר כי הרצח בוצע בידי הכנופיה של אל קסאם.

הרצח ביגור ('הארץ' 6.4.31)

המצבה על קברו של שמואל גוטרמן בבית הקברות הישן ברח' יפו בחיפה

קבר אחים של שלושת הנרצחים ביגור

ג. פעולות עוינות נוספות

1. בכפר הערבי הגדול טירה פעל אחד מתאי הכנופיה, שאחד מאנשיו היה סוכן בריטי. לאחר שדיווח למפעיליו כי בכוונת החוליה לבצע פיגוע רצח בעתלית, נתבקש להוביל את החוליה בציר מסוים כדי לתפוס אותם בשעת מעשה. אך ביום המיועד, בחר ראש התא בנתיב אחר. הסוכן, שלא רצה להיות אחראי לרצח גילה תושיה, וכשהגיעו קרוב לבתי המושבה הוא ביים נפילה ופליטת כדור מרובהו והחוליה חזרה מבלי לבצע את הרצח.

2. בעת משפטם של מבצעי הרצח בנהלל (להלן) סיפר חבר בכנופיה, כי באחד הימים, בעת שהסתובב בשכונת הדר הכרמל בחיפה עם 'אבו אברהים הגדול', הוא הצביע על בניין מגורים גבוה בשכונה וזיהה אותו כמגוריו של אחד מראשי היהודים בעיר. הוא הוסיף שיש בכוונת הכנופיה לרצוח אותו (כנראה שמדובר בשבתאי לוי).

3. בין אפריל 1931 למרץ 1933 נערכו בחיפה מספר תקיפות, שכללו ירי, זריקת פצצות מאולתרות וניתוק קווי טלפון. פרט למקרה אחד שכוון נגד מתיישב טמפלרי, המקרים האחרים כווננו נגד יהודים, אך גרמו לנזקים קלים בלבד.

4. באותה תקופה היו מספר אירועי ירי לעבר כפר יחזקאל, כפר החורש, חוות שטוק בג'דה (רמת ישי) ולעבר אוטובוס שנסע מנהלל לחיפה. באוקטובר 1932 חובלה מסילת הברזל בקרבת בית שאן ורכבת של חברת החשמל שהובילה פועלים ירדה מהפסים. פעולות אלו, או לפחות חלקן, נעשו כנראה בידי אנשי הכנופיה.

ד. רצח משפחת יעקובי בנהלל

ב-22 בדצמבר 1932, בסביבות השעה 21:00 נשמע פיצוץ עז בצריף של משפחת יעקובי בקצהו המערבי של מושב נהלל, שגרם למותו של הבן דוד בן השמונה ולפציעתו הקשה של האב יוסף, שנפטר לאחר שלושה ימים. העקבות הוליכו לכפר ספוריה (ציפורי). במקביל נסרק הצריף ונאספו חלקי הפצצה שגרמה לרצח. השניים נטמנו בקבר משותף בבית הקברות הקטן של המושב על גבעת שימרון. בין המספידים היו בן גוריון, בן צבי, ארלוזורוב, שפרינצק, שקולניק (אשכול) ואחרים.

הרצח, שהצטרף לשורת פיגועים אחרים באזור חיפה והעמקים, עורר הדים רבים בארץ. מבצעיהם לא נתפסו והיה ברור שמדובר ברצח על רקע לאומני. הש"י השקיע מאמצים רבים לגילוי הרוצחים והשלטונות הכריזו על פרס של 500 לירות א"י לכל מי שיביא לחשיפתם. בבדיקת הבולשת הבריטית הובר, שהפצצה הורכבה מקטע של צינור שנסגר משני צדיו בפקקי מתכת מיוחדים בעלי הברגה, ומולא באבקת שרפה שהוצת על ידי פתיל השהיה. לתוך הצינור הוכנסו גם חלקי מתכת להגברת הנזק (בדומה למטעני החבלה שיוצרו בשנות השבעים והשמונים בידי אירגוני החבלה הפלסטיניים). כן הוברר כי פקקי המתכת הנדירים הם מתוצרת יפן, וכי 50 יחידות יובאו לארץ בידי סוכנות 'דיזינגוף' מתל אביב. זו מכרה עשר יחידות לחנות לחומרי בניין של צימרמן בחיפה.

פרס 500 לירות למגלי זורקי הפצצה בנהלל

הממשלה הכריזה על פרס של 500 לירות לאדם, שיסמנו לה ידיעות אשר יביאו לגילוי ולחיסול ברין של הנקלים או הנקלמים, שזרקי פצצה לביתו של יעקבי בנהלל.

<p>ידיעות אשר למסור למחלקת לחסירת פשעים או לכי קצין משטרה, הודעות המשטרה בגירון זה יתפרסמו תיגם בכל הארץ.</p> <p>הר"ר ארלחורוב אצל כפייסר אתסול לפני הצהרים נפגש הר"ר ארלחורוב</p>	<p>עם מספר המשטרה בארץ ה' ספייסר ושוחח עמו על מאורע הפצצות בנהלל.</p> <p>סר ספייסר הודיע לר"ר ארלחורוב שהמשטרה עומדת להכריז על סגן פרס של 500 לירות למגלי עסקות הרוצחים.</p>
--	--

פרס למגלי הפורעים ('הארץ' 28.12.32)

קברם של יוסף ודוד יעקובי בנהלל

בעל החנות מסר לחוקרים, כי אחמד גלעיני, בעל חנות לתיקון פרימוסים, הוא זה שקנה את הפקקים הללו. בבדיקת הבולשת הבריטית הוברר כי אחמד גלעיני בן ה-19 מתגורר בשכונת 'ארד אל יהוד' בחיפה, וברשותו חנות בוואדי רושמיה, וכי בחנותו עובד פועל נוסף בשם חליל מחמד עיסא כבן 35 משפרעם, הוא 'אבו אברהים הגדול'. ב-5 לינואר 1933 נעצרו השניים ובחיפוש בחנות נמצאו חלקי מתכת דומים לחלקי הפצצה שקטלה את משפחת יעקובי. במקביל נעצרו חשודים נוספים בספוריה וברשותם פצצות זהות ונשק. אחד מהעצורים 'נשבר', לאחר שבמהלך החקירה הסתתר קצין משטרה ערבי מתחת למיטה בחדר החקירות שאליו הוכנסו העצור ועורך דינו, כשהעצור מספר לעורך הדין את השתייכותו לכנופיה, וכן על מגוייסים, נשק, ביצוע פעולות טרור ועוד (אותו קצין, אחמד נאיה, נרצח בידי הכנופיה בקיץ 1936 בחיפה, כנקמה על פעילותו נגדם).

פתח המערה על מורדות הגלבוע,
שבה הסתתרו המרצחים

העצור אף שיחזר את הרצח וסיפר, כי ההחלטה על ביצועו התקבלה זמן מה קודם לכן בפגישה בחיפה, בנוכחותו של אל קסאם וכי את הרצח ביצעו שישה אנשים: ארבעה מספוריה ושניים מחיפה, ובהם אחמד גלעיני. אחמד וחבר כנופיה נוסף נדונו למוות, אך לבסוף רק אחד הוצא להורג ואחמד נדון ל-15 שנות מאסר. בעקבות חשיפת חלק מהכנופיה והמעצרים, תפיסת הנשק וחשיפת בית המלאכה לייצור הפצצות, הוקפאה פעילות הכנופיה.

היציאה למאבק מזוין

א. צעדים ראשוניים

מראשית שנות השלושים חשו הפלסטינאים כי הקרקע הולכת ונשמטת מתחת לרגליהם, וכי מאזן הכוחות הולך ונוטה באופן ברור לטובת היהודים.

היישוב היהודי בארץ, שמנה בסוף 1931 כ-175,000 נפש שהם כ-17 אחוזים מכלל האוכלוסייה, הלך וגדל במהירות, ובראשית 1936 מנה כ-400,000 נפש שהיו כ-31 אחוזים מכלל האוכלוסייה. במקביל נרכשו בתקופה זו כ-230,000 דונם אדמה מבעליהם הערבים.

נתונים אלו היוו גם את הרקע לאירועי אוקטובר 1933 ביפו, שיזמו אנשי 'הוועד הפועל הערבי'. במחצית אוקטובר 1935 הגיעה לנמל יפו האנייה הבלגית 'ליאופולד השני' ועל סיפונה מטען של חביות מלט שהיה משלוח שלישי שנשלח מאנטוורפן לסוחר יפואי בשם י' קטן. בעת פריקת המטען אירעה תקלה ואחת החביות נפלה על הרציף ונתגלו בה נשק ותחמושת.

האירוע עורר הד רב בעתונות הערבית, ומאמרים ונאומי הסתה רבים כווננו נגד היישוב היהודי בארץ והוכרו על שביתה כללית.

אל קסאם פנה זמן קצר קודם לכן לאנשיו: "אתם עם של שפנים הפוחדים ממוות ומגרדומים ושקועים עד צווארכם בפטפטת... עליכם לדעת כי דבר לא יושיענו זולת כלי נשקנו". הוא חש כי הזמן הולך ואוזל וכי הגיעה העת לממש את השלב הרביעי בתכניתו: יציאה למאבק מזוין. מסר שהעביר למופתי חג' אמין אל חוסייני להכריז על מרד נגד השלטון הבריטי בארץ, לא נענה בטענה שהתנאים אינם בשלים לכך. כנראה שאל קסאם ניסה גם ליצור קשר חשאי עם ממשלת איטליה אויבת הבריטים, כדי לקבל ממנה סיוע.

ההכנות ליציאה היו קצרות ואופייניות לאיש. הוא אסף מאשתו את כל הכסף שהיה ברשותה, מכר את תכשיטיה, ורכש בכסף נשק. הוא כינס את אנשיו ובמשך כשבוע דן עמם על ההכנות לפתיחת מרד מזוין.

ב-6 לנובמבר 1935 עזב את חיפה ועמו כ-16 מאנשיו ופניהם לכפר נוריס (נורית) במורדות המערביים של הגלבוע.

ב. רצח הסמל משה רוזנפלד

בכפר נוריס פגשה הכנופיה את השיח' פרחאן נימר אל סעדי, שהובילם למקום מסתור במערה בעלת שני פתחים ולידה מעיין קטן, במורדות הצפוניים של הגלבוע.

קורבנם הראשון באזור היה השוטר משה רוזנפלד, איש מנחמיה. הוא סיים את לימודיו במקווה ישראל, בגיל 19 התגייס לחיל הספר ולאחר ארבע שנים עבר לשרת במשטרת המנדט.

בעת שירותו בבאר שבע הכיר משה את יהודית גורדון, בתו של המוכתר ובעל טחנת הקמח הראשונה בעיר שהופעלה בקיטור, ונשא אותה לאשה. עם מינויו כמפקד נקודת המשטרה בכלא שאטה עבר לגור בתל יוסף. משה היה ספורטאי מעולה ופרש מצטיין, ידע ערבית על בוריה, הכיר את מנהגי הערבים, והיה אהוד על כפריי האזור ועל הבדווים בסביבה.

בצהרי ה-7 בנובמבר 1935 הגיע לשער קיבוץ בית אלפא שוטר ערבי, שסיפר כי באותו בוקר יצא עם רוזנפלד בעקבות גנבי אשכוליות מהפרדס של עין חרוד. הם רכבו אחרי העקבות וכשהגיעו למדרון הצפוני התלול של הגלבוע, השאיר

סמל משה רוזנפלד. משמאל, המצבה על קברו בבית הקברות הישן של עין חרוד

אותו רוזנפלד עם הסוסים וטיפס רגלית לבדו על הרכס. כעבור זמן מה שמע יריה והחליט לחזור ולהזעיק עזרה.

חבורה מהקיבוץ יצא לגלבוע בליווי רופא. הם טיפסו על הרכס והגיעו למדרגה שבמרכזה מעיין קטן ובקרבתו מערה. ליד המעיין הייתה מוטלת גופתו של רוזנפלד ללא נשקו וללא נעליו ופצע גדול מעל עינו. במערה גילו שארי מזון, תחמושת ומחברת עם רישומים בערבית. ניכר היה כי המערה נעזבה בחיפזון.

רוזנפלד, שרציחתו לא הייתה כנראה מתוכננת, נקבר בבית הקברות הישן של עין חרוד (כיום בתחום המושב גדעונה). הוא השאיר אחריו אישה ושני בנים.

ג. המרדף ואחריתו של עז א-דין אל קסאם

הכנופיה עזבה בבהילות את המערה לכיוון הכפר פקוע מעברו הדרומי של רכס הגלבוע, שם קיבלו סיוע. המשטרה הבריטית, שבמקרה זה, להבדיל ממקרי הרצח הקודמים, ראתה ברציחתו של רוזנפלד פגיעה ביוקרתה, אירגנה כוח גדול למרדף אחרי הכנופיה. זו עזבה את פקוע ונמלטה מכפר לכפר ולבסוף הסתתרה במערה בהרים שמצפון לעמק דותן. ב-17 בנובמבר אירעה ההתקלות הראשונה עם הכנופיה שבה נהרג אחד מאנשיה. חלקם ברח והשאר המשיך לכפר קטן צפונית-מערבית לעמק דותן, כ-1.5 ק"מ צפונית לעיירה יעבד. בשלב זה החליט אל קסאם לפצל את הכנופיה. חלק מאנשיה חזר לכפר נוריס, שם היה אמור להמתין להם שיח' פרחאן כדי לרדת משם לעמק יזרעאל, לבצע פיגועים במסילת רכבת העמק ובקווי הטלפון באזור, ואחר כך לסגת להרי שכם.

אל קסאם ועמו שמונה אנשים הגיעו ב-19 בנובמבר לנזלת שיח' זייד, שם לנו בביתו של אחד מאנשיהם. הבריטים, שקיבלו מידע מסוכן בכפר על הגעתם, הזרימו למקום תגבורות מכל רחבי האזור ובסיוע מטוסי סיור גילו למחרת בבוקר את הכנופיה מסתתרת בחורשה ליד הכפר.

הקרב נמשך כארבע שעות כשאל קסאם מסרב להיכנע. הוא הסתיים במותם של אל קסאם ושלושה מלוחמיו, וכן הסוכן שדיווח על מקום הכנופיה ונהרג בטעות. כן נתפסו מספר פצועים, אך חלק מהאנשים הצליח להימלט.

גופותיהם של אל קסאם ואנשיו הובאו ליעבד. כשהמשטרה ניסתה לקחתן היא נתקלה בהתנגדות עזה ורק לאחר תיווך של נכבדים הועברו הגופות פרט לאחת, לחיפה. ביום ההלוויה הוכרזה בחיפה שביתה כללית, ומשלחות ערביות מכל רחבי הארץ הגיעו לעיר. בצהריים נישאו הספדים במסגד 'אל איסתיקלל' ומסע ההלוויה בהשתתפות אלפים רבים יצא לבלד א-שיח' (נשר דהיום), שם נקבר אל קסאם ולצדיו שנים מאנשיו שנהרגו עמו.

ההלוויה הפכה למפגן כוח של האוכלוסייה הפלסטינית והביאה לגל של רגשות לאומיים. מברקי תנחומים הגיעו ל'וועד הערבי העליון' ממלכים ונשיאים ערביים. נציגי המפלגות הערביות פנו לנציב העליון והעלו שלוש תביעות: הפסקת העלייה היהודית, איסור מכירת קרקעות ליהודים והקמת שלטון ערבי עצמאי בארץ.

חלק מאנשי הכנופיה שנלכדו בקרב הושלכו לכלא. לאחר קרוב לשנה נפתח משפטם בפני בית דין בריטי בנצרת, שבו ישבו שני שופטים בריטים ושופט ערבי.

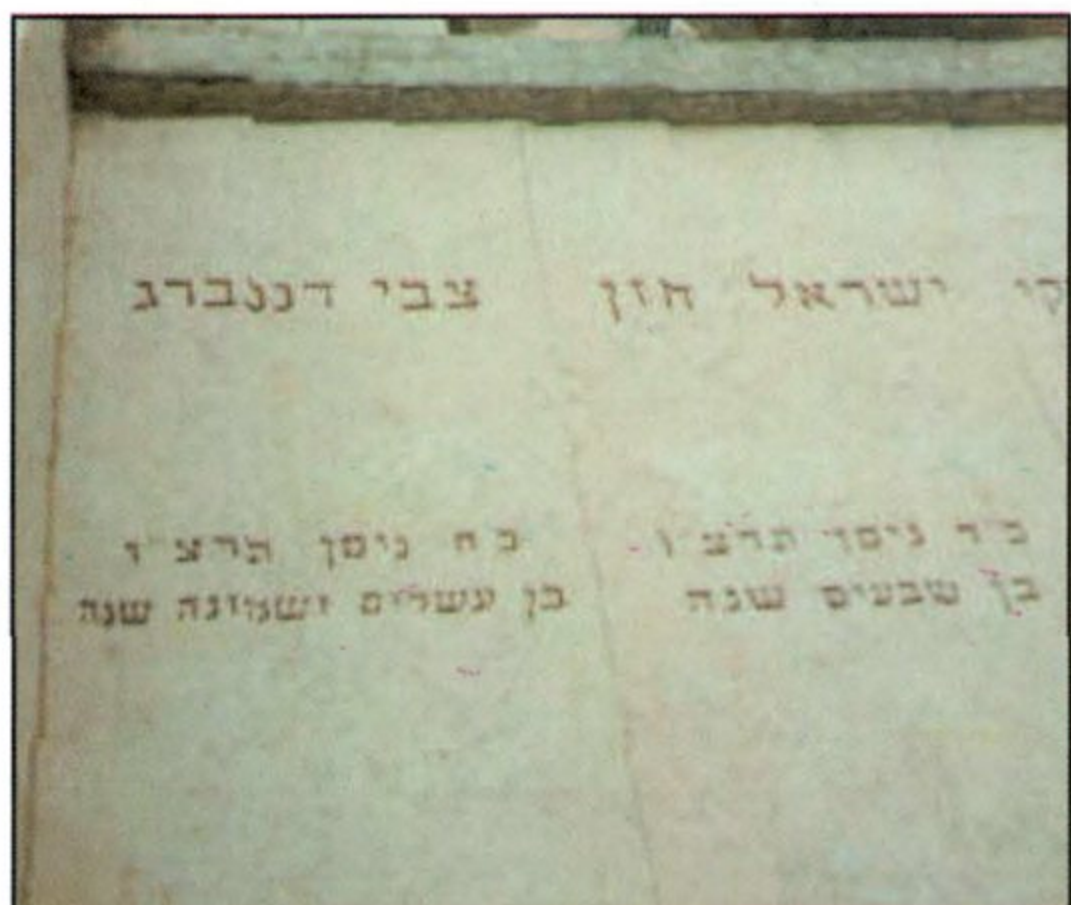
עורכי הדין של הנאשמים היו מועין אל מאדי ממקימי מפלגת 'אל איסתיקלל' ואחמד שוקירי מעכו, לימים היו"ר הראשון של אש"פ. ארבעה מהנאשמים, שהנאשמו ברצח הסמל רוזנפלד ושוטר בריטי, נדונו ל-14 שנות מאסר. יתרם נדונו לשנתיים בלבד.

מורשת אל קסאם

א. איחואן אל קסאם

ומאורעות 1936-1939

ב-15 באפריל 1936 בערב נחסם הכביש הראשי שכם-טול כרם בקרבת הכפר נור שמס, וכנופיה ערבית בפיקודו של שיח' פרחאן אל סעדי, מראשוני מגויסיו של אל קסאם ועמו שרידי הכנופיה, עצרו כעשרים כלי רכב. הם בדקו את זהות הנוסעים בפנים רעולות, אפשרו לערבים להמשיך בדרכם, אך ירו למוות בנהג המשאית היהודי צבי דננברג וסוחר עופות בן ה-70 ישראל חזן שהיה עמו, ופצעו נהג יהודי נוסף.

המצבה על קברם של חזן ודננברג שנרצחו ב-15.4.36. מצויה בבית הקברות הישן בתל אביב ברח' טרומפלדור

למחרת היום בחצות, פרצו שני חמושים יהודים, אנשי אירגון ב' (הקבוצה בראשותו של אברהם תהומי שפרשה מאירגון 'ההגנה' ב-1931 ומאוחר יותר חלק מאנשיה הקימו את אצ"ל) לצריף ערבי ליד היישוב ירקונה (בין פתח תקווה לכפר סבא) ורצחו שני פועלים ערבים כפעולת תגמול.

הדבר הביא לגל שמועות והסתה פרועה בקרב הציבור הערבי על רציחות, מעשי אונס וכריתת ראשים בידי היהודים. השמועות לובו למחרת היום בעת חגיגות נבי צאלח ברמלה, שלוו בסיפורים על רצח עשרות ערבים בפתח תקווה. ההסתה הגיעה לשיאה ביום ראשון ה-19 באפריל ביפו. באותו יום נרצחו 9 יהודים, ונפצעו 57, ובכך החלו מאורעות 1936-1939 ('המרד הערבי הגדול').

ב-26 בספטמבר 1937, חוליה של 'איחואן אל קסאם' בפיקודו של מחמד צאלח אל אחמד מהכפר סילת א-דאהר (ג'נין) המכונה 'אבו חאלד', רצחה בנצרת את מושל המחוז הבריטי לואיס אנדריוס ואת שומר ראשו. הרצח, שגרם לזעזוע עמוק בממשל הבריטי, הביא חמישה ימים אחר כך להדחתו של המופתי חג' אמין אל חוסייני ולבריחתו מהארץ, לפירוק 'הוועד הערבי העליון', למאסרים ולהגליות בקרב הנהגת התנועה הלאומית הפלסטינית ולשיתוקה.

בכל שלוש שנות המרד הערבי לקחו חלק נכבד שרידי הכנופיה של אל קסאם שקראו לעצמם 'איחואן אל קסאם' (אחי אל קסאם) או 'אל קסאמיון' (הקסאמיים). רובם היוו את הדרג הצבאי הבכיר של הכנופיות ובפעילותם הגשימו את ה'ג'יהאד', כפי שחזה והגה מנהיגם, אל קסאם.

ב. צמיחת המיתוס והקמת אירגון החמאס

אנשיו של אל קסאם נהגו לערוך מדי שנה ב־20.11 אזכרה לזכרו. ב־20 בנובמבר 1947, תשעה ימים לפני הכרזת החלוקה באו"ם, נערכה בחיפה האזכרה האחרונה. ראשיד חג' איברהים (ממקימי מפלגת 'אל איסתיקלל') הגדיר את אל קסאם כגיבור לאומי וכסמל ההקרבה נגד השלטון הבריטי והציונות, בהדגישו כי רבים מוכנים ללכת בעקבותיו. שיח' נימר אל חטיב ציין, כי מלחמתו של אל קסאם הייתה קדושה לאסלאם ולמענה מסר גם את חייו. איש מהדוברים באותה אזכרה לא ציפה למה שיקרה תשעה ימים אחר כך ולאילו ממדים יצמחו המיתוס והמורשת של אל קסאם, שנים רבות לאחר מותו.

בתקופה שלאחר הקמת המדינה זכרו של אל קסאם התעמעם, אם כי לא נשכח לגמרי. אחד מאנשיו, צובחי יאסין משפרעם, ראה עצמו כממשיך דרכו, כתב עליו ספר והקים אירגון מחבלים. לאחר מלחמת ששת הימים פיאר אותו אירגון הפת"ח בשירים ובספרים ואף קרא לאחת מהחוליות הראשונות שלו 'יחידת עז א־דין אל קסאם'. גם אירגוני חבלה קיצוניים אחרים קראו ליחידות על שמו. הגדילה מכולם חוטפת המטוסים לילה חאלד שטענה, כי את ההשראה לפעילותה קיבלה מאל קסאם.

לאחר הקמת המדינה נשכח מקום קבורתו המדויק של אל קסאם והמצבה על קברו נהרסה. ב־1985 הוא אותר בידי 'אגודת היוזמה המוסלמית' מחיפה, במקום הוצבה מצבה חדשה, החלו ביקורים בקבר ודאגו לניקוי המקום ולשיפוצו.

קברם של אל קסאם ושניים מלוחמיו בבית הקברות בנשר

המצבה שהוקמה ב־1985 בבית הקברות בנשר על קברו של אל קסאם.
תרגום הכתוב:

"בשם אלוהים הרחמן והרחום, אל תחשבו שאלו שנהרגו למען אללה מתים, הם חיים אצל אלוהיהם והוא דואג להם. קבר השאהיד עז א־דין אל קסאם נהרג ביעבד ב־20.11.35. נלך כולנו בדרכו של אל קסאם"

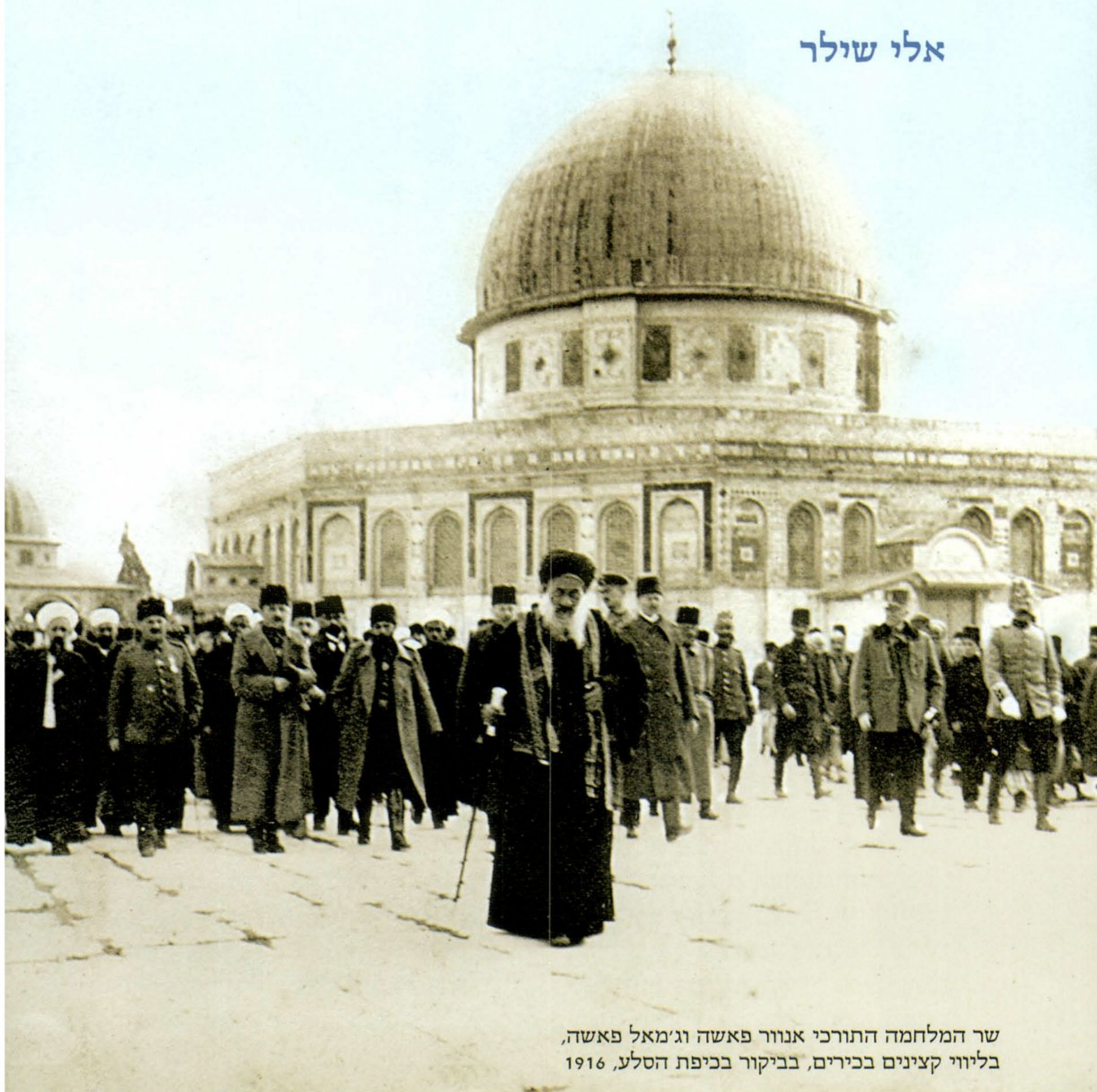
תופעה נוספת הייתה הריסת המצבה בידי גורמים יהודים קיצוניים, והנחת ראש חזיר על הקבר. בעקבות זאת נבנתה מצבה חדשה וחלקת הקבר גודרה. אך מי שראה עצמו כממשיך דרכו ומורשתו האמיתית היה אירגון החמאס שהוקם בעזה בסוף 1987. באוגוסט שנה אחר כך, כשפירסם את אמנת היסוד שלו, ציין בסעיף השביעי שלה: "התנועה קשורה בקשר אמיץ להופעת השאהיד עז א־דין אל קסאם ואחיו המוג'אהדין". הקמת הזרוע הצבאית של האירגון שנקראה 'גדודי השאהיד עז א־דין אל קסאם', ציינה פתיחת תקופה סוערת של שפיכות דמים וסבל, הנמשכת עד היום.

סיכום

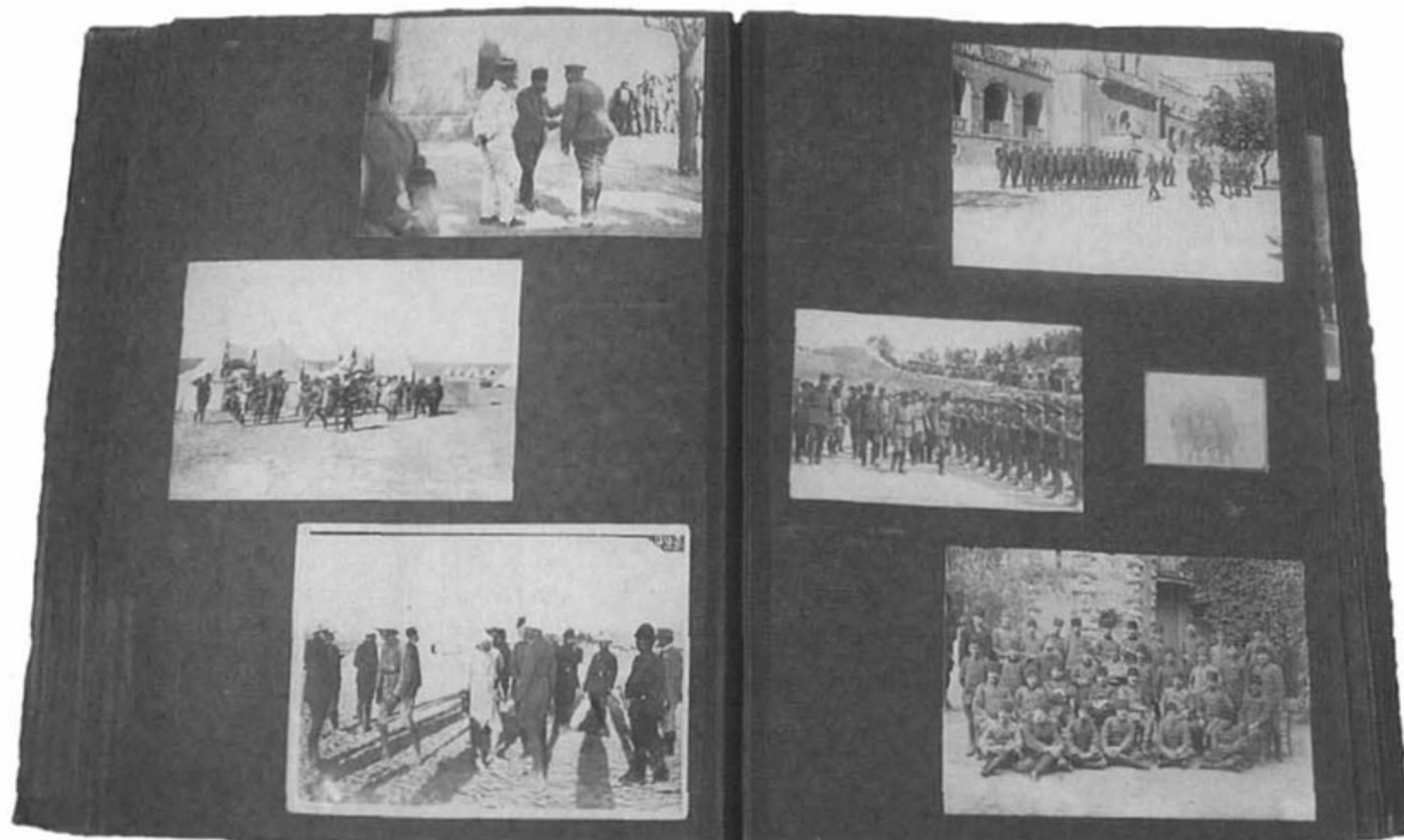
פרעות, הפרות סדר ומרידות, איפיינו את יחסי היהודים והערבים בארץ ישראל מראשית המאה העשרים. התפרצויות אלימות אלו, שהיו ביטוי כוחני למאבק על ההגמוניה בארץ, באו לידי ביטוי על רקע הסתה והתארגנות ספונטנית מקומית. שיח' עז א־דין אל קסאם הביא ממד חדש לסכסוך: שימוש בטרור נגד היישוב היהודי להשגת מטרות פוליטיות. דרך זו לא הייתה מקובלת עד אז בקרב ערביי ארץ ישראל. אל קסאם היה הראשון שיישם תפיסה זו, ואירגוני הטרור הפלסטינים אימצוה לאחר מותו. הם פגעו ללא רחם ביישוב היהודי, אך יותר מכל, המיטו אסון על בני עמם.

אלבום נדיר ממלחמת העולם הראשונה (מעזבונו של פסח בר אדון)

אלי שילר

שר המלחמה התורכי אנוור פאשה וג'מאל פאשה,
בליווי קצינים בכירים, בביקור בכיפת הסלע, 1916

שני עמודים באלבום
(40x30 ס"מ),
הכולל 182 תצלומים
מודבקים

התצלומים המובאים בזאת, מקורם באלבום לא ידוע המוקדש ברובו למלחמת העולם הראשונה. האוסף היה שייך לרופא ולחוקר הפולקלור המוסלמי הנודע, ד"ר תאופיק כנעאן, שצילם ודאי חלק מהתמונות. האלבום נמצא בעזבונו של הארכ-אולוג פסח בר אדון המנוח, אך אין שום אזכור בכתביו אודותיו או כיצד נתגלגל לידי. ידוע שבמלחמת העצמאות נפגע ביתו של כנעאן במוסררה, וספרייתו העשירה נבזזה ופוזרה. בשלב כלשהו האלבום הגיע לידי פסח בר אדון, ונשמר שנים ארוכות בידי בנו, דורון, והוא שהעמידו לרשותנו.

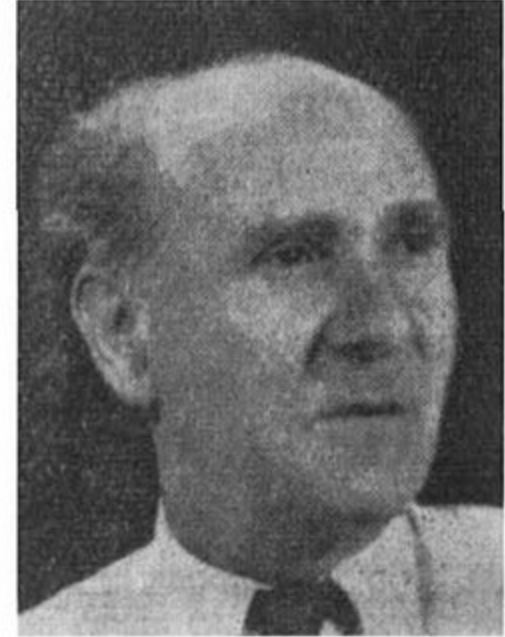
לאלבום נודעת חשיבות היסטורית רבה, שכן רוב התמונות לא ידועות משום מקור אחר. משותף להן, שרובן מתקופת מלחמת העולם הראשונה (למעט תמונות בודדות שהן לפני המלחמה או מעט אחריה). המוקדמת שבהן שניתנת לתיארוך ברור, היא זו המתעדת את נחיתת הטייסים הצרפתים בירושלים ב-1913. רוב התמונות עוסקות במלחמת העולם הראשונה, אך אין בהן תיאורי מלחמה וקרבות, או מגע עם הכוחות הבריטיים ואפילו אלו של הערכות הכוחות הן מעטות. לעומת זאת מובא באלבום תיאור עשיר ומפורט במיוחד ויחיד ככל הידוע לנו, של השי-רותים הרפואיים של הכוחות הגרמניים והתורכיים במלחמת העולם הראשונה והתארגנות המערך הרפואי. המקום המרכזי שיוחד לכך קשור ודאי לעובדה שד"ר תאופיק כנעאן היה רופא בכיר, שגויס לצבא התורכי-גרמני ומילא בו תפקידים חשובים. בין היתר היה ממונה על המעבדות הרפואיות בסיני. הוא הרבה לשהות בעוג'ה אל חפיר (ניצנה), המרכז החשוב ביותר של הצבא התורכי-גרמני בגבול סיני, שכלל מפקדות, מחסנים ובית חולים גדול. היה זה גם מרכז לוגיסטי, שממנו יצאו הצוותים הרפואיים על ציודם לסיני.

באלבום יש ניסיון להבליט את מעמדם ועליונותם של התורכים, את תרבותם והישגיהם והיותם 'מתקדמים' לעומת האוכלוסייה המקומית. גישה זו מוצאת את ביטוייה גם במסמכים ובפרסומים אחרים מהתקופה.¹

באוסף ארבעים עמודי תמונות – כולן תמונות אותנטיות המודבקות באלבום העשוי קרטון בצבע כהה. בכל עמוד מובאים 4-5 תצלומים בממוצע, ובסך הכל לפנינו 182 תמונות, רובן בגדלים 18x13 ס"מ ו-12x9 ס"מ בערך, אך חלקן קטנות

ד"ר משה קריגר – רופא יהודי בצבא התורכי

ד"ר משה קריגר נולד בליטא בשנת 1885. למד רפואה בברלין ובפאריס, שם היה יו"ר אגודת הסטודנטים הציוני-ניים. לאחר סיום לימודי הרפואה בפאריס (1912) עלה לארץ, והיה רופא בזכרון יעקב ובחדרה. בסוף 1914 גויס לצבא התורכי ושירת בסיני ובדרום.

בשנות העשרים ניהל את בית החולים 'הדסה' בצפת ושימש כנציג ועד הצירים ויו"ר הקהילה במשך כמה שנים. אחר כך השתקע בתל אביב ועבד כרופא פרטי. מילא שורה של תפקידים ציבוריים ובהם חבר הוועד הפועל של הברית העולמית לרופאים יהודים וסגן יו"ר הסתדרות הרופאים בישראל.

ב-1947 ייצג את הסתדרות הרופאים בוועידת התאחדות הרופאים הבינלאומית בפאריס. פרסם מאמרים רפואיים מקצועיים רבים בעתונים בארץ ובחו"ל.

92, 96). רוב התמונות הללו צולמו בידי הול ל' לרסון, צלם המושבה האמריקאית ממוצא שבדי, שנשלח לדרום כדי להעלות באמצעות צילומיו את מורל החיילים התורכים המדוכדכים.² לאלו ניתן להוסיף את ביקורו של הגנרל פלקנהיינן בירושלים, ואת תמונתו של הגנרל קרס פון קרסנשטיין. מעניין לציין שרוב התמונות של המושבה האמריקאית באלבום, הן לעתים דומות מאוד, אך לא ממש זהות לצילומים הידועים באוספיה.

נחיתת המטוס הצרפתי בירושלים ב-1913 צולמה, כנראה, בידי צלמי ה'אקול ביבליק'.³ מעניין לציין שידועות תמונות אחרות של האירוע, אך לא זו המופיעה באלבום שלפנינו.

היינו מצפים באוסף עשיר מעין זה למצוא תמונות של היישוב היהודי, שבת-קופה זו כבר היה גורם חשוב בנוף הארץ, אך כאן נכונה לנו אכזבה. אין ולו תמונה אחת בנושא זה, למעט אותה תמונה מבאר שבע המראה שני רופאים יהודים על רקע המסגד: ד"ר משה קריגר וד"ר ספרא (ראה לעיל) ששירתו בצבא התורכי-גרמני. לעומת זאת מובאות תמונות רבות של האוכלוסייה הערבית המקומית, ובעיקר זו הבדווית בדרום, בין היתר בהקשר צבאי כמו ביקור וקבלת פנים במחנה בדווי, או תמונות ציוריות של רוכבי גמלים ושיירות גמלים.

באותה מידה אין גם תמונות של בריטים באוסף, למעט מראה אל עריש לאחר ההפצה הבריטית, וארבע התמונות האחרונות באלבום המראות חיילים תורכים שנפלו במלחמה, וליד אחת מהן עומד חייל אוסטרלי.

אוסף התמונות שלפנינו מתרכז ברובו בצבא התורכי-גרמני, ובעיקר בשירותי הרפואה שלו ובעומדים בראשו, עד כי לא אחת מובא שמם המלא של הרופאים ולעתים אפילו שמות האחיות. דיון מפורט בנושא זה נמצא מחוץ לענייננו במסגרת זו. נציין רק שד"ר נ' שווקה טרח רבות בזיהוי מדויק של השמות, שישרתו ודאי בבוא היום חוקרים ואנשי מקצוע.

תאופיק כנעאן כרופא בעוג'ה אל חפיר (ניצנה) ולידו אחות בבית החולים של הסהר האדום

מבין התמונות שהן יחידאיות, ושיש בהן תרומה חשובה במיוחד להיסטוריה המצולמת של ארץ ישראל, ושאינן ידועות בשום מקור אחר, נציין את נחיתת המטוס של הטייסים התורכים בבירות, ונחיתת הטייסים הצרפתים בירושלים. תמונה מעניינת היא של תחנת הרכבת בטול כרם ולידה עצים, ששימשו לתדלוק הקטרים, והרי זו תמונה מוחשית יחידה לעצים (בשרון?) שנכרתו להנעת קטרים. שתי תמונות מעניינות שלא ידועות ממקור אחר הן הכנות לסלילת הכביש המקשר בין ירושלים לשכם, וההפגנה שנערכה בשכם לכיבושה מחדש של ירושלים. תמונה חשובה היא זו של עוג'ה אל חפיר, שאינה נדירה, אך איכותית במיוחד. שפע התמונות על השירותים הרפואיים מהווה אוצר בלום לחקר תולדות הרפואה במלחמת העולם הראשונה.

בשנים האחרונות, נסרקו התמונות שבאלבום באופן מקצועי בידי נדב מן מקיבוץ מרחביה. העתקיהן נמסרו לידי חוקר תולדות הרפואה בארץ ישראל, ד"ר נורברט שווקה מנצרת שערך מחקר ממושך אודותיו. הוא פיענח את הסברי התמונות הכתובים גרמנית בכתב יד – לא תמיד קריא, ותמונות רבות נוספות, שחסרו הסבר וחייבו עבודה מאומצת במיוחד כדי לעמוד על משמעותן. הוא נסתייע במלאכתו באנשי אקדמיה למקצועותיהם ובהם פרופ' ב"ז קדר מהחוג להיסטוריה וד"ר דב גביש מהמחלקה לגאוגרפיה, שניהם מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ובד"ר יגאל שפי מהתכנית ללימודי ביטחון באוניברסיטת תל אביב. הצלם הירושלמי הוותיק ראובן מלון תרם רבות לשיפור איכות התמונות והכנתן לפרסום. החוקרים

תאופיק כנעאן

סקירתנו לא תהיה שלמה אם לא נתייחס לבעל האוסף, הרופא וחוקר פולקלור ארץ ישראל הנודע תאופיק כנעאן, דמות ססגונית ורבת פעלים, שרק מעט נכתב אודותיה. תאופיק כנען נולד בבית ג'אלה בסתיו 1882 כבן למשפחה ערבית-לותרנית מכובדת, ולמד בבית הספר התיכון ב'שנלר'. ב-1899 עברה המשפחה לביירות והוא למד רפואה בקולג' הסורי פרוטסטנטי – לימים 'האוניברסיטה האמריקאית'. הוא סיים את לימודיו בהצטיינות (1905) והצטרף לסגל הרופאים של בית החולים הגרמני בירושלים.

כנעאן מילא שורה של תפקידים במנהל הרפואי לפני 1948 וזכה למעמד מיוחד בקרב ערביי ירושלים. הוא חיבר מעל 37 מחקרים רפואיים רובם על מחלות טרופיות ומצב הבריאות בארץ. כנעאן ערך מחקרים מקוריים וחשובים רבים על הפולקלור הפלסטיני, ופרסם אודותיו מאמרים וספרים רבים באנגלית ובגרמנית. ב-1913, הופיע בכתב העת של החברה הגרמנית של ארץ ישראל, מאמרו הראשון: 'לוח השנה של הפלאחים בארץ ישראל', ולאחריו פורסמו מאמרים רבים וספרים, שרובם עסקו בחיי הפלאחים ואמונותיהם. ספרו על קברי קדושים מוסלמים (1927), הופיע במהדורה מצולמת בהוצאת אריאל וחלקים ממנו תורגמו לעברית (אריאל 117-118: 'דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בארץ ישראל'). ספר אחר שלו, 'הבית הערבי הפלסטיני', תורגם גם הוא לעברית.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס כקצין לצבא התורכי. תחילה שירת כרופא צבאי בנצרת ואחר כך עבר לחזית הדרום ושהה בעוג'ה אל חפיר. הוא התמנה לאחראי על המעבדות בחזית סיני והרבה בנסיעות. בסוף המלחמה, ב-1919, התמנה למנהל בית החולים למצורעים בשכונת טלביה, וסייע במציאת תרופה למחלה, שעד אז הייתה חשוכת מרפא.

בית החולים הגרמני נפתח מחדש ב-1923, וכנען עמד בראש המחלקה לרפואה פנימית עד לשנת 1939, מועד בו רוב אזרחי גרמניה עזבו את הארץ או שנעצרו בידי שלטונות המנדט. כנעאן היה אנטי ציוני ומתנגד מובהק לאימפריאליזם הבריטי, והוא אף נאסר ב-1939, בשל עמדותיו ודעותיו הקיצוניות, שאותן פרסם בשני ספרים. יצוין שבכל ספריו ומאמריו הרבים, אין שום התייחסות לאלבום זה, או לעיסוקו בצילום, והתעלומה באשר לחלקו כצלם האלבום, או הנסיבות שבהן הוכן האוסף – נותרה בעינה.

כנעאן נפטר ב-1964 ונקבר בבית לחם. הוריו קבורים בהר ציון.

הנזכרים לעיל עברו על המבוא והסברי התמונות, והעירו הערות חשובות ביותר, וכך גם פרופ' חיים גורן, ד"ר גבריאל ברקאי ולביא שי מארכיון יב"צ. לכולם נתונה תודתנו מקרב לב. המאמר המובא בזאת, אינו על כן מלאכת יחיד, אלא מעשה מרכבה, שנטלו בו חלק אנשים רבים.

הערות

1. הננו מודים לאייל ג'יניאו שהסב את תשומת לבנו לפרט זה.
2. דב גביש, לתולדות המושבה האמריקנית וצלמיה, ספר זאב וילנאי א' בעריכת אלי שילר, אריאל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 127-144.
3. דב גביש, ציפור האדם באופקנו: הטיסות הראשונות לארץ-ישראל 1913-1914, יד בן-צבי, ירושלים 2003, עמ' 37-38.

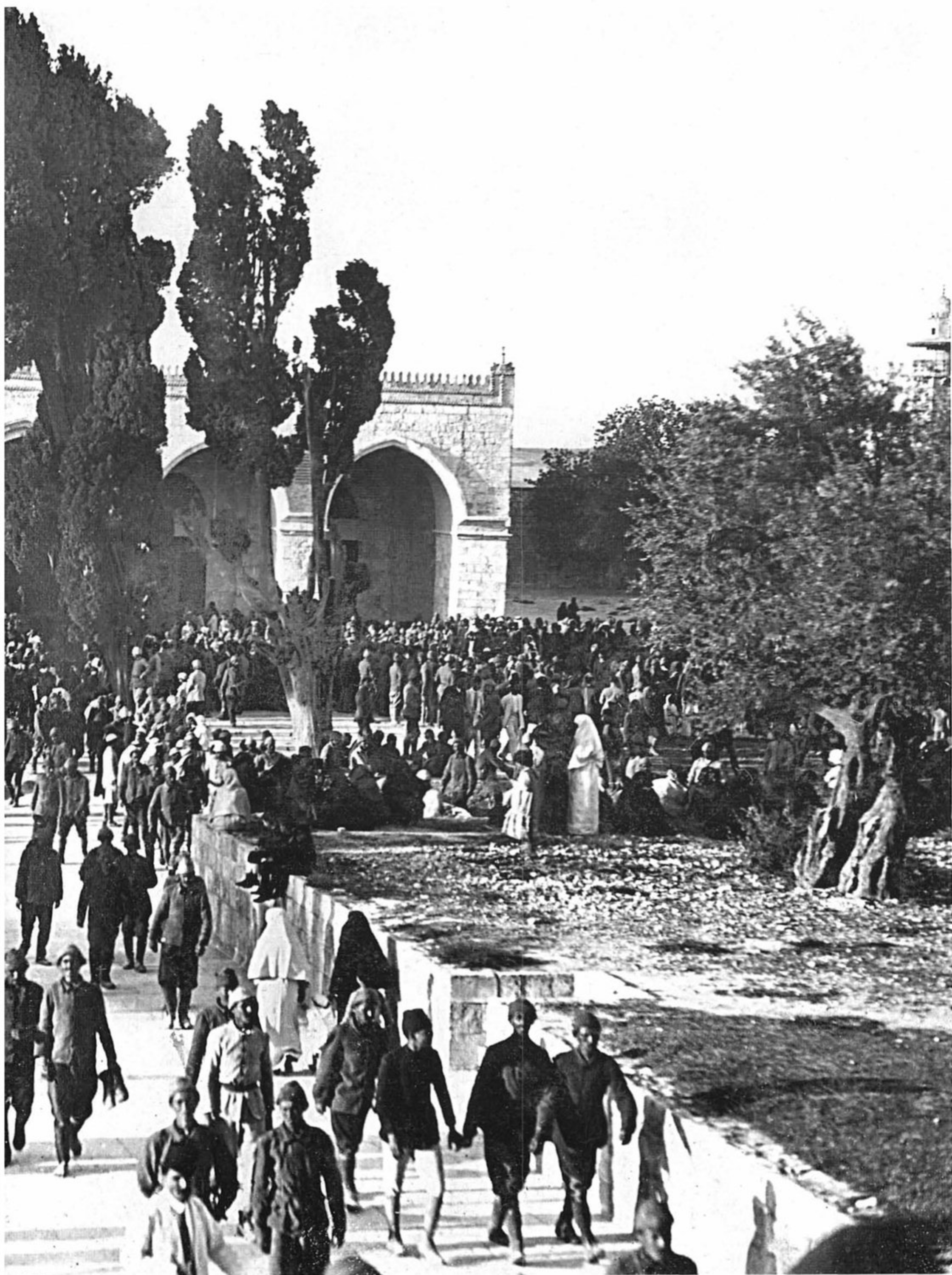
ג'מאל פאשה מפקד הצבא התורכי בסוריה ובארץ ישראל בקבלת פנים

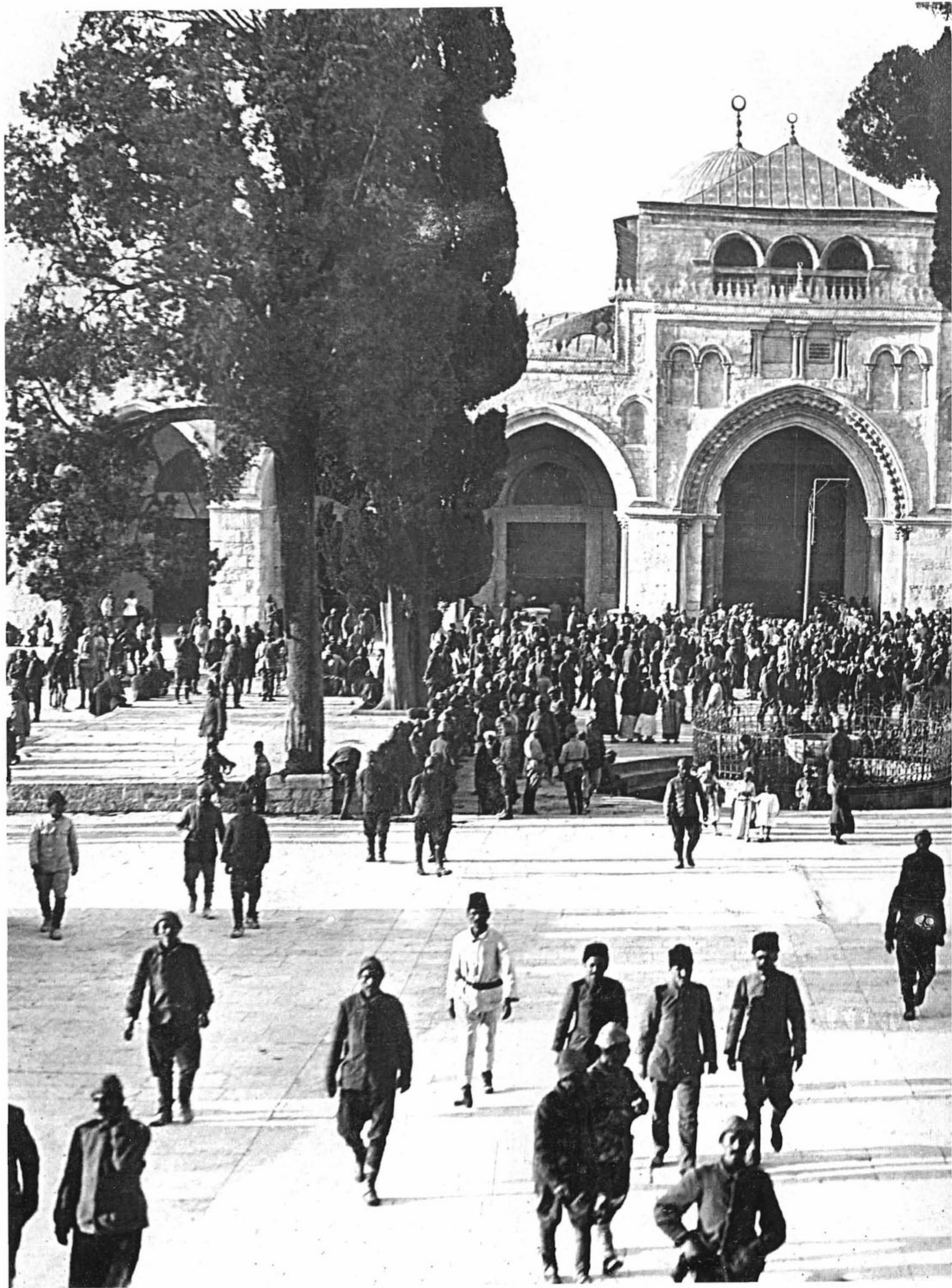
אכסניית סט. פאולוס מול שער שכם, ברשות הקתולים הגרמנים. שימשה זמנית כמטהו הכללי של קרס פון קרסנשטיין, ולאחר מכן מרכז החלמה לחיילים גרמנים

מסדר חיילים גרמנים מול תחנת הרכבת בירושלים לכבוד בואו של גנרל אריך פון פלקנהייין שמונה לפקד על ארמיות 'ילדרים' התורכיות. איתו ג'מאל פאשה ראש עיריית ירושלים (מאחוריו) וקצינים גרמנים ותורכים, מאי 1917

חג בירם (עיד אל אדחה) בחזית מסגד אל אקצא בירושלים, 1917

תזמורת גרמנית של יחידת התובלה מספר 505. ירושלים, 1917.